

The Treaty of Turkmenchay and Mohammad Mirza's Crown Princeship: A Historical Rethinking

Iraj Varfinezhad*

Abstract

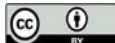
A prevalent view in Iranian historiography attributes Mohammad Mirza's Crown Princeship to the Treaty of Turkmenchay. This perspective argues that the Treaty's guarantee of succession through Abbas Mirza's lineage compelled Fath Ali Shah, influenced by Russia and treaty obligations, to bypass his other sons and choose his grandson, Mohammad Mirza, as crown prince after Abbas Mirza's death.

Employing a critical, descriptive-explanatory approach, this paper challenges this dominant view and questions the primary role of the Treaty of Turkmenchay in Mohammad Mirza's Crown Princeship, as widely believed. Analyzing Article 7 of the Treaty and re-examining existing historiography, the author demonstrates that the treaty legally granted Russia no right to intervene in his succession. Furthermore, examining the Russian reaction after Abbas Mirza's death and the selection process shows Russia's response was neither immediate nor threatening, but aligned with Fath-Ali Shah's policies. Presenting new historical evidence and analysis of Article 7, this article critiques the prevalent grand narrative and offers a different perspective on Mohammad Mirza's Crown Princeship.

Keywords: Crown Princeship and Succession, Mohammad Mirza, Fath Ali Shah, Abbas Mirza, Treaty of Turkmenchay, Russia.

* Assistant Professor of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran, varfinezhad@scu.ac.ir

Date received: 26/04/2025, Date of acceptance: 09/6/2025

Introduction

The issue of succession and the selection of the crown prince has always been one of the structural and destabilizing challenges in Iranian history. The lack of codified laws and clear mechanisms for the transfer of power turned this area into an arena for power struggles among claimants. During the Qajar era, Abbas Mirza, in an effort to stabilize his precarious position, sought international support and recognition from foreign powers such as Britain and Russia. These efforts ultimately crystallized in Article VII of the Treaty of Turkmenchay. After Abbas Mirza's untimely death, his son Mohammad Mirza was appointed as the crown prince. This event formed a dominant grand narrative in contemporary Iranian historiography, according to which the selection of Mohammad Mirza was a direct result of Russian pressure and the legal requirements of the Treaty of Turkmenchay. Many prominent scholars have accepted this premise as a definitive fact, believing that Fath-Ali Shah was forced to select his grandson under pressure and even threats from Russia. This study, with a critical approach, challenges this dominant narrative. The main question is whether the Treaty of Turkmenchay, as reflected in the prevailing historiography, played the central and inevitable role in Mohammad Mirza's succession. The hypothesis of this article is that this view is an exaggerated historical construct and that internal factors, especially the agency and decisions of Fath-Ali Shah, played a more central role in this choice.

Materials and Methods

This research employs a descriptive-explanatory method with a critical approach. The analysis is grounded in a meticulous re-reading and interpretation of the text of Article VII of the Treaty of Turkmenchay, based on the original version in the archives of the Russian Ministry of Foreign Affairs, in order to identify its discrepancies with the common paraphrased versions in historical scholarship. Subsequently, to assess the practical reaction of foreign powers, the research focuses on a chronological analysis of the events following the death of Abbas Mirza (October 1833) until the official appointment of Mohammad Mirza as the crown prince. This section utilizes primary sources, including diplomatic documents and reports, especially the daily journals of Sir John Campbell, the British envoy to Iran, and the commentary by Ebrahim Teymouri on the book "The Last Two Years," which contains the dispatches of British and Russian diplomats. This method allows

the research to empirically test the grand narrative's claims of an immediate and threatening Russian response against documented historical evidence.

Discussion and Results

The findings of this research challenge the prevailing narrative on both legal and practical levels.

1. Legal analysis of Article VII of the treaty: A careful analysis of the original text of Article VII shows that this chapter makes no mention of the “offspring” or “descendants” of Abbas Mirza; thus, any claim to guarantee the monarchy within his family lacks textual support. Russia’s support for Abbas Mirza’s crown princeship was merely a “confirmation” of Fath-Ali Shah’s selection and was defined as subordinate to the monarch's will, not an imposition on him. Russia had wisely pledged to recognize Abbas Mirza as king “from the date of his accession to the throne”; this clause allowed Russia to have no obligation to provide military support to him in the event of a war of succession before he had successfully seized power. Therefore, from a legal perspective, the treaty created no right for Russia to interfere in the succession of Mohammad Mirza.

2. Analysis of Russia’s practical behavior: An examination of the course of events after Abbas Mirza’s death shows that Russia’s reaction was neither immediate nor threatening. On the contrary, Fath-Ali Shah immediately (one day after receiving the news) transferred all of Abbas Mirza’s positions to Mohammad Mirza, which indicated his own initial inclination. The British reacted diplomatically before the Russians and implicitly supported Mohammad Mirza. Russia’s official reaction, on the other hand, was notably delayed. The first official message from Tsar Nicholas arrived in Tehran approximately eight months after Abbas Mirza’s death, at which point Mohammad Mirza’s appointment as Crown Prince was practically a *fait accompli*. This message was also of a confirming, not an imposing, nature. Throughout this period, the main focus of the contenders’ competition was to attract Fath-Ali Shah’s favor, and no party invoked Article VII of the Treaty of Turkmenchay.

This study identifies the reasons for the formation of this grand narrative in four factors: a) the dominant idea of Russia’s absolute influence in nineteenth-century Iran; b) inaccurate readings and paraphrasing of the treaty by historians; c) exaggerated reports by British diplomats intended to activate their country's foreign

policy against Russia; and d) efforts by Mohammad Mirza's domestic supporters to create the illusion of foreign support in order to intimidate rivals.

Conclusion

This study argues that the dominant notion of Mohammad Mirza's succession being dependent on the Treaty of Turkmenchay is a historical construct that is contradicted by legal and historical evidence. An analysis of Article VII of the treaty shows that there was no legal basis for Russian intervention in this matter. Furthermore, an examination of Russia's political behavior after Abbas Mirza's death rejects any claim of an immediate, threatening, or coercive response from that country. In contrast, the evidence suggests that Fath-Ali Shah, as the ultimate decision-maker, acted with full autonomy and that the selection of Mohammad Mirza was a product of his own will and political considerations. Although the Shah was aware of the alignment of foreign powers with his decision and considered it a positive variable, this is completely different from a narrative of coercion and obligation. While criticizing this reductionist historical narrative, this article does not intend to exonerate Russian imperialism or downplay the disastrous consequences of the Treaty of Turkmenchay. Rather, it attempts to present a more detailed analysis of a critical period in contemporary Iranian history by highlighting the agency of domestic actors, especially the Shah, and to pave the way for rethinking other similar notions.

Bibliography

- Avery, Peter (1373). *Modern Iran*. Tehran: Attaei [In Persian]
- Atkin, Muriel (1382). *Reviewed Work: Russia and Iran, 1780-1828* by Muriel Atkin. Tehran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi [In Persian]
- Ejlali, Farzam (1373). *Bonyan-e Hokumat-e Qajar*. Tehran: Nashr-e Ney [In Persian]
- Etemad al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan (1367). *Mer'at al-Boldan*. Tehran: Tehran University Press [In Persian]
- Iqbal Ashtiani, Abbas (1392). *Tarikh-e Iran az Sadr-e Islam ta Enqeraz-e Qajarieh*. Tehran: Dabir. [In Persian]
- Amanat, Abbas (1400). *Qajar Covenant and European Allure*. London: Mehri. [In Persian]
- Bayani, Khanbaba (1375). *Panjah Sal Tarikh-e Iran dar Dowreh-ye Naseri*. Tehran Elm. [In Persian]
- Teymouri, Ebrahim (1392). *Tarikh-e Siyasi-ye Iran dar Dowreh-ye Qajar*. Tehran: Sokhan. [In Persian]

195 Abstract

- Jahangir Mirza (1327). *Tarikh-e Now*. Tehran: Ketabkhaneh-ye Ali Akbar Elmi va Shoraka. [In Persian]
- Jaubert, Amédée (1347). *Voyage en Arménie et en Perse*. Tehran Bunyād-i Farhang-i Īrān. [In Persian]
- Khavari Shirazi, Mirza Fadlullah (1347). *Tarikh-e Dhul-Qarnayn*. Edited by Nasser Afshar Far. Tehran: Sazman-e Chap va Entesharat-e Vezarat-e Farhang va Ershad-e Eslami. [In Persian]
- Dehghannejad, Morteza and Ahmadi Ekhtiar, Mehdi (1388). "Tahleeli bar Asar o Nataayej-e Moahedeh-ye Torkamanchay"(An Analysis of the Effects and Results of the Treaty of Turkmenchay). *Nashriyeh Nameh-ye Anjoman*, No. 35 & 36. [In Persian]
- Dehghannejad, Morteza, Dehqan Neyri, Loghman, and Varfinejad, Iraj (1390). "Ahdnameh-ye Torkamanchay o Mas'aleh-ye Janeshini: Vakavi-ye Elal-e Modaakheleh-ye Roos-ha dar Farayand-e Janeshini" (The Treaty of Turkmenchay and the Issue of Succession: Examining the Causes of Russian Intervention in the Succession Process). *Majalleh-ye Jostarhaye Tarikhi*, Year 2, No. 2. [In Persian]
- Drouville, Gaspar (1370). *Travel in Iran*. Tehran: Shabaviz. [In Persian]
- Zarrinkoub, Abdolhossein (1384). *Rouzegaran*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Simonič, I. O. (1353). *Khaterat-e Vazire Mokhtar*. Tehran: Payam. [In Persian]
- Sepehr, Mohammad Taghi Lesan al-Molk (1377). *Nasekh al-Tavarikh; Qajar History*. Edited by Jamshid Kiyanfar. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Sari' al-Qalam, Mahmoud (1396). *Iranian Authoritarianism in the Qajar Era*. Tehran: Farzan Ruz. [In Persian]
- Sheikh al-Islami, Javad (1369). *Reasons for the Increase of Russian and British Political Influence in Qajar Era Iran*. Tehran: Keyhan. [In Persian]
- Azod al-Dowleh, Ahmad Mirza (1328). *Tarikh-e Azodi*. Edited by Hosein Kuli Kermani. Tehran: Mazaheri. [In Persian]
- Feodorov Korf, Baron (1372). *Travelogue of Baron Feodorov Korf*. Tehran: Fekr-e Rouz. [In Persian]
- Qaim Maqam Farahani (1373). *Mansha'at-e Qaim Maqam Farahani*. Edited by Badr al-Din Yaghma'i. Tehran: Sharq. [In Persian]
- Qazihā, Fatemeh (1370). "Negahi be Barkhi Asnad-e Ravabet-e Khareji-ye Iran dar Doreh-ye Qajariyeh". *Ganjineh-ye Asnad, Sazman-e Asnad-e Melli*, Year 1 - Issue 2, pp. 38-50. [In Persian]
- Qazihā, Fatemeh (1374). *Asnadi az Ravand-e Ejra-ye Moahedeh-ye Torkmanchay*. Compiled by Fatemeh Qazihā. Tehran: Sazman-e Asnad-e Melli-ye Iran. [In Persian]
- Qadimi Qeydari, Abbas (1389). "Rusiyeh va Engelis va Masa'eleh-ye Janeshini dar Iran-e Sadr-e Qajar". *Faslnameh-ye Tarikh-e Ravabet-e Khareji*, Year 11, Number 44. [In Persian]
- Qadimi Qeydari, Abbas (1389). "Bohran-e Janeshini dar Dowlat-e Qajar az Ta'sis ta Jolus-e Mohammad Shah Qajar". *Esfahan: Daneshkadeh-ye Adabiyat va Olum-e Ensani, Nashriye-ye Pazhuhashha-ye Tarikhi*, Year 2, Number 1. [In Persian]

- Campbell, Sir John (1384). *The Last Two Years: Daily Notes of Sir John Campbell, English Representative at the Court of Iran, 1833-1834*. Edited by Ebrahim Teymouri. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Mazandarani, Vahid (1350). *Majmou'e-ye Ahdnameha-ye Tarikhi-e Iran az Ahd-e Hakhameshi ta Asr-e Pahlavi*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications. [In Persian]
- Madani, Seyyed Jalal al-Din (1395). *Tarikh-e Tahavvolat-e Siyasi va Ravabet-e Khareji-e Iran, Vol. 1*. Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
- Mostofi, Abdullah (1386). *Sharh-e Zendegani-ye Man*. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Mosalmāniyān-Qobādiyāni, Behrūz & Mosalmāniyān-Qobādiyāni (1387). *Asnādi az Ravābet-e Irān va Rūsiye az Safaviye tā Qājāriye*. Tehran: Idāre-ye Nashr-e Vezārat-e Umūr-e Khāreje [In Persian].
- Marvazi, Mohammad Sadeq (Manuscript). *Tarikh-e Fathali Shah*. Islamic Consultative Assembly Library, Shelf No. 13766, Registration No. 8203. [In Persian]
- Nasr, Taqi (1984). *Iran dar Barkhord ba Este'margaran*. Tehran: Sherkat-e Mo'allefan va Motarjemin-e Iran, 1st ed. [In Persian].
- Nafisi, Sa'id (2005). *Tarikh-e Ejtema'i va Siyasi-ye Iran dar Dowreh-ye Mo'aser*. Edited by Abd al-Karim Jorbozehdar. Tehran: Asatir Publications, 1st ed. [In Persian].
- Navai, Abd al-Hussein (1369). *Iran va Jahan*. Tehran: Homa Publishing Institute. [In Persian]
- Hedayat, Reza Qoli Khan (1380). *Tarikh-e Rowzat al-Safa-ye Naseri*, edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Asatir. [In Persian]

عهدنامه ترکمانچای و ولایتعهدی محمد میرزا؛ یک بازاندیشی تاریخی

ایرج ورفی نژاد*

چکیده

یکی از انگاره‌های مسلط در تاریخ‌نگاری ایران، وابسته دانستن ولایتعهدی محمد میرزا به عهدنامه‌ی ترکمانچای است. مطابق این دیدگاه، چون روس‌ها در عهدنامه‌ی ترکمانچای سلطنت را در خاندان عباس میرزا تضمین کرده بودند، از این رو با مرگ عباس میرزا، فتحعلی شاه زیر فشار روس‌ها و الزامات عهدنامه‌ی ترکمانچای مجبور شد که حقوق فرزندان خود را نادیده بگیرد و فرزند عباس میرزا و نوه‌ی خود، محمد میرزا را به ولایتعهدی برگزیند.

مقاله‌ی حاضر با روش توصیفی-تبیینی و با رهیافتی انتقادی، در صدد بازاندیشی و به چالش کشیدن این دیدگاه رایج و مسلط در تاریخ‌نگاری معاصر است پرسش اصلی پژوهش این است که آیا عهدنامه‌ی ترکمانچای، آن گونه که در اکثر پژوهش‌های تاریخی بازتاب یافته، نقش اصلی در ولایتعهدی محمد میرزا ایفا نموده است؟ در پاسخ به این پرسش، پس از بازخوانی تاریخ‌نگاری‌های موجود، نگارنده با تحلیل فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای نشان می‌دهد که این فصل، از نظر حقوقی برای روسیه، حق دخالت در جانشینی محمد میرزا قائل نشده است. همچنین، بررسی واکنش روس‌ها پس از درگذشت عباس میرزا و روند انتخاب محمد میرزا به ولایتعهدی، مؤید این نکته است که واکنش روسیه پس از مرگ عباس میرزا، نه تنها فوری و تهدیدآمیز نبود، بلکه عملاً در امتداد سیاست‌های فتحعلی شاه بود. این مقاله با ارائه شواهد تاریخی و تحلیلی نو از فصل هفتم

* استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران،
varfinezhad@scu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

عهدنامه‌ی ترکمانچای، در تلاش است این کلان روایت رایج را به نقد بکشد و دیدگاهی متفاوت در مورد ولایتعهدی محمدمیرزا ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: ولایتعهدی، محمد میرزا، فتحعلی شاه، عباس میرزا، عهدنامه‌ی ترکمانچای، روسیه.

۱. مقدمه: طرح مسأله

نگاهی گذرا به تاریخ ایران نشان می‌دهد که مسأله‌ی انتخاب ولیعهد و جانشین همواره یکی از معضلات ساختاری تاریخی ما و در حقیقت یکی از عرصه‌های چالش‌برانگیز بوده است. علت اصلی این چالش‌ها این بود که در ایران، قانون و سازوکارهای منسجم و اطمینان‌بخشی برای انتقال قدرت وجود نداشت و به همین علت پس از مرگ شاه، عرصه‌ی قدرت به مکان زورآزمایی مدعیان مختلف تبدیل می‌شد. ریشه‌ی این فقدان قانون را می‌توان در ماهیت استبدادی حکومت و قدرت بی‌مهار شاه جست‌وجو کرد که باعث می‌شد شاه در فرادست میدان سیاست، فارغ از هر قاعده‌ای به شکلی اغلب سلیقه‌ای، دست به انتخاب ولیعهد بزند؛ به گونه‌ای که گاه ولیعهد نه تنها فرزند ارشد شاه نبود، بلکه حتی از میان دیگر فرزندان شاه نیز انتخاب نمی‌شد و پادشاه این منصب را به برادر یا حتی نوه‌ی خود واگذار می‌کرد.^۱ در مجموع به دلیل فقدان قوانین کارآمد و انتخاب‌های بی‌قاعده‌ی شاه، ولایتعهدی همواره یک منصب لرزان و ناپایدار بود و معمولاً به محل نزاع مدعیان مختلف جانشینی تبدیل می‌شد.

وضعیت پیش‌گفته تا دوره‌ی قاجار تداوم یافت. آقامحمدخان در تلاشی دوراندیشانه برای پیشگیری از کشاکش‌های سیاسی و بحران‌های جانشینی، با وجود ادعاهای سیاسی برادران جاه‌طلب خویش، از همان ابتدا برادرزاده‌اش فتحعلی‌خان قاجار را به جانشینی برگزید. آقامحمدخان حتی پا را از این فراتر نهاد و به منظور حفظ وحدت ایلی قاجارها،^۲ عباس میرزا را به عنوان ولیعهد فتحعلی‌خان انتخاب کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۱: ۸۹۴؛ عضدالدوله، ۱۳۲۸: ۵۰). اما حتی این میزان از تمهیدات، به دلیل مسائل و مشکلات تاریخی و فقدان یک قانون روشن و مورد توافق جانشینی، تضمین‌گر جلوسِ قطعی و بی‌جنبالِ عباس میرزا بر تخت پادشاهی نبود و او که جایگاه خود را متزلزل می‌دید،^۳ سعی کرد تا منابع دیگری برای مشروعیت و تحکیم منصب ولایتعهدی و جانشینی خود پیدا کند. جالب

عهدنامه ترکمانچای و ولایتعهدی محمد میرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۱۹۹

آن‌که در همان زمان، شناسایی بین‌المللی قدرت، به عنوان یکی از مؤلفه‌های مشروعیت‌بخش قدرت سیاسی، در مناسبات بین‌المللی اهمیت یافته بود.

در چنین فضایی بود که عباس میرزا با پیش‌بینی موانع و مشکلاتش در راه تصاحب تاج و تخت، به جای اتکای صرف به منابع داخلی، تصمیم گرفت تا از روابط دیپلماتیک با کشورهای دیگر و تعاملات بین‌المللی برای تحکیم جانشینی خود بهره‌برد و بدین ترتیب بود که در نبود یک قانون محکم جانشینی که از حقوق ولیعهد حفاظت کند، عباس میرزا در اقدامی کم‌سابقه، خواستار حمایت کشورهای غربی و به‌طور مشخص انگلستان و روسیه از ولایتعهدی خود شد. برای نخستین بار این حمایت توسط انگلیسی‌ها و در «عهدنامه‌ی مفصل» صورت بست (مازندرانی، ۱۳۵۰: ۹۷). بعدها این موضوع در «عهدنامه‌ی گلستان» و سرانجام به شکلی آشکار در «عهدنامه‌ی ترکمانچای» خود را نشان داد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۳۷؛ سپهر، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۹۶).

تأکید بر ولایتعهدی و جانشینی عباس میرزا در عهدنامه‌های خارجی و به دنبال آن، مرگ عباس میرزا و ولایتعهدی و جانشینی پسرش محمد میرزا (با وجود پسران متعدد فتحعلی‌شاه) این باور را در تاریخ‌نگاری ما پدید آورد که ولایتعهدی محمد میرزا، نتیجه‌ی بلافصل عهدنامه‌ی ترکمانچای بوده است. این برداشت در بسیاری از پژوهش‌های تاریخی به صورت یک گزاره‌ی قطعی مطرح شده است و مورد ارزیابی‌ها و تحلیل‌های نادرستی قرار گرفته است. برخی پژوهش‌های تاریخی حتی پا را فراتر گذاشته و انتخاب محمد میرزا به جانشینی را نتیجه‌ی هشدارهای روسیه و تحمیل آنان دانسته‌اند.

در تاریخ‌نگاری ایرانی شاید عبدالله مستوفی، برای نخستین بار ارتباطی مستقیم میان عهدنامه ترکمانچای و ولایتعهدی محمد میرزا برقرار نمود. او که خاطرات خود را در عصر پهلوی و در بستر سیاسی متفاوتی نگاشته، در این باره نوشته است:

عهدنامه ترکمانچای فصلی دارد که از آن برمی‌آید که دولت روسیه در به تخت نشانیدن ولیعهدهای دولت ایران که عباس میرزا و اولاد او باشند بذل جهد خواهد کرد. از یک طرف وجود این فصل در عهدنامه و از طرف دیگر پاداش دادن به زحمات عباس میرزا، فتحعلی شاه را بر آن داشت که محمد میرزا پسر عباس میرزا را بر پسرهای خود که اکثر بی‌کفایت هم بوده‌اند ترجیح دهد (مستوفی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۵۸).

عبدالحسین زرین‌کوب در کتاب ارزشمند «روزگاران»، به تضمین ولایتعهدی عباس میرزا و اولاد او در عهدنامه‌ی ترکمانچای اشاره می‌کند: «در یک ماده‌ی این عهدنامه

هم، روسیه شناخت ولیعهدی عباس میرزا و ادامه‌ی سلطنت اولاد او را بر عهده گرفت» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۷۸۹). زرین کوب در ادامه، با اشاره به مرگ زود هنگام عباس میرزا، می‌نویسد: شاه که

برای تعیین ولیعهد از جانب پسران ارشد خود تحت فشار بود و از بعضی از آنها نشانه‌هایی از سرکشی مشاهده می‌کرد، در انتخاب محمد میرزا، پسر نایب السلطنه، به این عنوان دچار تردید شد؛ اما در نامه‌ی تعزیت که به مناسبت وفات عباس میرزا از جانب تزار به وی رسید، ضرورت تعیین ولیعهدی محمد میرزا بر مبنای عهدنامه‌ی ترکمانچای یادآوری شده بود و شاه هم بی‌تزلزل او را به ولیعهدی برگزید (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۷۹۳ و ۷۸۹).

این خط فکری در آثار دیگر پژوهشگران نیز بازتاب یافته است. محمود سریع‌القلم با استناد به زرین کوب، همین نظر را تکرار کرده (سریع‌القلم، ۱۳۹۶: ۱۱۱) و منصوره اتحادیه نیز به تعهد روس‌ها در حمایت از سلطنت عباس میرزا و اولاد او در قرارداد ترکمانچای اشاره کرده است (اتحادیه، ۲۵۳۵: ۲۵۹).

روایت جواد شیخ‌الاسلامی نیز در همین چارچوب قابل تحلیل است. به نوشته‌ی او

فتحعلی‌شاه قبلاً خیال داشت از بین پسران شصت‌گانه‌اش یکی را به این منصب [ولیعهدی] ارتقا دهد اما روس‌ها توسط فرستاده‌ی مخصوص خود که برای عرض تسلیت به تهران آمده بود به شاه تفهیم کردند که چون دولت روسیه ولایتعهدی شاهزاده‌ی فقید عباس میرزا را رسماً تضمین کرده است، در وضع فعلی که ولیعهد، پیش از پدر در گذشته، جانشین اعلیحضرت باید از بین اعقاب بلافصل عباس میرزا برگزیده شود و لاغیر.

فتحعلی‌شاه نظر نماینده‌ی سیاسی روس آریستوف (Eristoff) را پذیرفت، نوه‌ی خود را از خراسان احضار و فرمان ولیعهدی‌اش را صادر کرد (شیخ‌الاسلامی، ۱۳۶۹، ۲۹). دیدگاه‌های مشابهی در طیف وسیعی از تاریخ‌نگاری‌های معاصر دیده می‌شود:

عبدالحسین نوایی معتقد است که ماده هفتم عهدنامه ترکمانچای، سلطنت را در خاندان عباس میرزا مقرر کرده و دولت روسیه را موظف به حمایت از اولاد او برای سلطنت ایران می‌دانست (نوایی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۲۰ و ۳۲۴). خانابا بیانی نیز بر نقش روس و انگلیس تأکید کرده و انتخاب محمد میرزا به ولیعهدی را نتیجه اقدامات قائم‌مقام و اصرار و تهدیدهای این دو دولت می‌داند (بیانی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۹). پیتر آوری معتقد است که

عهدنامه ترکمانچای و ولایتعهدی محمد میرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۲۰۱

روس‌ها در یکی از مواد معاهده‌ی ترکمانچای «سلطنت عباس میرزا و خانواده‌ی بلافصل او را تضمین کرده بودند.» (آوری، ۱۳۷۳: ۹۹). عباس امانت در یکی از آثار خود، عهدنامه‌ی ترکمانچای را معاهده‌ای می‌داند که «به نحو ضمنی حق شاهزاده‌ی شکست‌خورده‌ی عباس میرزا را بر تاج و تخت تضمین می‌کرد.» (امانت، ۱۴۰۰: ۲۳).

به نوشته‌ی تقی نصر از کارگزاران دوران پهلوی، پس از مرگ عباس میرزا

شاه در نظر داشت یکی از پسران خود را به جای او به جانشینی برگزیند ولی نماینده‌ی روسیه تعهدی را که در پیمان ترکمانچای برای حفظ سلطنت در اعقاب عباس میرزا شده بود بهانه کرد و محمد میرزا پسر عباس میرزا به ولیعهدی منصوب شد. (نصر، ۱۳۶۳: ۲۱۷)

فاطمه قاضی‌ها معتقد است که روس‌ها در عهدنامه ترکمانچای، حقوق عباس میرزا و اولاد او را برای رسیدن به سلطنت به رسمیت شناختند و رسیدن محمد میرزا به تاج و تخت را مرتبط با فصل هفتم این عهدنامه می‌داند (قاضی‌ها، ۱۳۸۵: ۵۰ و ۵۵).

فرزام اجلالی با اشاره به مرگ عباس میرزا، ولایتعهدی محمد میرزا را با وجود خیل عظیم پسران شاه و شاهزادگان امکان‌پذیر نمی‌دانست و «برگ برنده» محمد میرزا را عهدنامه‌ی ترکمانچای می‌دانست که «در فصل هفتم آن سلطنت قاجار بر ایران در خاندان عباس میرزا توسط دولت روسیه تزاری تضمین و تأیید شده بود.» (اجلالی، ۱۳۷۳: ۲۹).

به نظر ابراهیم تیموری: طبق عهدنامه‌ی ترکمانچای، روسیه سلطنت را برای عباس میرزا و در «خانواده‌ی او تضمین کرده بود» (تیموری، ۱۳۹۲، ج ۲: ۲۱۴۰). جلال‌الدین مدنی در نظری تأمل‌برانگیز می‌نویسد: «همین فصل هفتم بود که سلسله‌ی قاجاریه را تا سقوط تزارها نگه داشت.» (مدنی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۱۲).

عباس قدیمی قیداری بر این باور است که روس‌ها چون نگران حق قیمومیت خود در عهدنامه‌ی ترکمانچای بودند، نسبت به ولایتعهدی محمد میرزا «اصرار» کردند. وی این اصرار آن‌ها را نوعی «تهدید آشکار» تلقی کرده است (قدیمی قیداری، ۱۳۸۹: ۱۳۸-۱۳۷) او همچنین اشاره می‌کند که فتحعلی‌شاه پس از اطلاع از نظرات قدرت‌های خارجی، محمد میرزا را به ولیعهدی منصوب کرد (همان: ۱۳۹). دهقان‌نژاد و احمدی اختیار نیز بر حمایت شدید روس‌ها از ولایتعهدی محمد میرزا پس از فوت عباس میرزا و درخواست آن‌ها از شاه برای پشتیبانی از او در برابر دیگر مدعیان تأکید دارند (دهقان‌نژاد و احمدی اختیار، ۱۳۸۸: ۱۴۰).

نگارنده نیز در مقاله‌ای، ضمن اشاره به فقدان قواعد روشن جانشینی و موقعیت متزلزل ولیعهد به عنوان علت العلل بازتاب این مسئله در عهدنامه‌های خارجی، بر علاقه‌مندی و نفوذ روس‌ها در مسئله جانشینی در عهدنامه ترکمانچای و تأثیر آن بر جانشینی شاهان بعدی قاجار تأکید کرده است (دهقان‌نژاد، دهقان‌نیری و ورفی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۵۴-۶۰ و ۴۳). در یک «خودمشت‌ومالی» بی‌پرده، باورم این است که بخش‌هایی از این دیدگاه، متأثر از روایت غالب، آشکارا دچار خطا شده و به کاستی‌های مطالعات پیشین گرفتار شده است. از همین رو در این پژوهش، کوشش شده است تا برخی از دیدگاه‌های پیشین خود را مورد بازبینی و اصلاح قرار دهم.

تأملی در روایت‌های بالا نشان می‌دهد که یک برساخت تاریخی غالب، پیرامون الزام‌آور بودن مفاد این عهدنامه در خصوص تضمین ولایتعهدی عباس‌میرزا و فرزندان او در آثار مورخان و پژوهشگران شکل گرفته و تکرار مداوم، آن را به یک کلان‌روایت تبدیل کرده است. این برساخت، تصویری کژ و اغراق‌شده از ارتباط میان عهدنامه‌ی ترکمانچای و مسئله‌ی ولایتعهدی محمدمیرزا ارائه داده است.

اگر تاریخ را علمی مبتنی بر رویدادهای مستند گذشته و شواهد تاریخی بدانیم، به جرأت می‌توان گفت که تقریباً همه‌ی این روایت‌ها، برداشت‌هایی آزاد و غیرمستدل از فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای تلقی می‌شود. نکته‌ی قابل توجه این است که در هیچ‌یک از این آثار به متن اصلی عهدنامه‌ی ترکمانچای استناد نشده است و همه به‌صورت نقل به مضمون، برداشت‌هایی از آن را ارائه کرده‌اند اما جملگی در نتیجه‌گیری، تقریباً به یک برداشت مشابه رسیده‌اند. حال پرسش اینجاست که آیا به‌راستی انتخاب محمدمیرزا صرفاً ناشی از فصل هفتم عهدنامه ترکمانچای بود؟ آیا واکنش روس‌ها به مرگ عباس‌میرزا و جانشینی محمدمیرزا فوری، هشدارآمیز و مرعوب‌کننده بود؟ و اگر چنین بود، دلیل سکوت اولیه روس‌ها در این خصوص چه بود؟

این پژوهش در میان این کلان‌روایت با رهیافتی نقادانه می‌کوشد تا با بازخوانی و تفسیر دقیق فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای و واکنش کشورهای خارجی و به‌طور مشخص روس‌ها به مرگ عباس‌میرزا و نحوه‌ی انتخاب محمدمیرزا به ولایتعهدی، به این پرسش‌ها پاسخ دهد و کاستی‌های این روایت‌ها را نشان دهد. نگارنده بر این باور است که گرچه عهدنامه‌ی ترکمانچای بر تحولات سیاسی ایران تأثیرات شگرفی داشته است، لیکن نمی‌توان انتخاب محمدمیرزا به ولیعهدی را محصول الزامات این عهدنامه دانست. شواهد تاریخی

نشان می‌دهد که عوامل داخلی و در رأس آنها، تصمیمات شاه نقش محوری تری در این رویداد ایفا نموده‌اند. بر این اساس، ضمن بررسی تأثیر احتمالی عهدنامه ترکمانچای، این پژوهش در جستاری جداگانه به تحلیل عوامل داخلی مؤثر بر این انتخاب خواهد پرداخت تا یافته‌های حاضر را تکمیل نماید.

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون پژوهشی به‌طور مستقیم به این پرسش تحقیقی نپرداخته است. تنها پژوهشی که در راستای این موضوع می‌توان به آن اشاره کرد، مقاله‌ای است با عنوان «عهدنامه‌ی ترکمانچای و مسئله‌ی جانشینی: واکاوی علل مداخله‌ی روس‌ها در فرایند جانشینی». با این حال این پژوهش تنها بر مسئله‌ی ولایتعهدی و جانشینی عباس میرزا و چالش‌های فراروی آن متمرکز است که سبب شد عباس میرزا طی فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای به یک حامی خارجی تکیه کند (دهقان‌نژاد، دهقان نیری و ورفی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۶۲-۴۳). بنابراین مقاله‌ی نامبرده به ولایتعهدی محمد میرزا نپرداخته است اما چون هر دو پژوهش به عهدنامه‌ی ترکمانچای نظر دارند، می‌توان مقاله‌ی حاضر را تداوم پژوهش پیش‌گفته دانست. پژوهش دیگری توسط قدیمی قیداری تحت عنوان «روسیه و انگلیس و مسئله‌ی جانشینی در ایران صدر قاجار» صورت گرفته است. این پژوهش به‌طور کلی به نقش دو کشور یادشده در فرایند جانشینی در دوره‌ی اول حکومت قاجار پرداخته است اما مسأله‌ی مقاله‌ی حاضر در کانون پژوهش نویسنده نبوده است (قدیمی قیداری، ۱۳۸۹: ۱۵۰-۱۲۵). همچنین شایسته است به کتاب «دوسال آخر: یادداشت‌های روزانه‌ی سرجان کمبل» اشاره کنیم که با تعلیقات حجیم ابراهیم تیموری، به اثری ارزنده تبدیل شده است. در این کتاب یک تعلیقه‌ی ارزشمند درباره‌ی ولایتعهدی محمد میرزا وجود دارد. مشخصه‌ی بارز این تعلیقه، ثبت گزارش دیپلمات‌های انگلیسی و روسی و مواضع کشورهای متبوعشان در مورد ولایتعهدی محمد میرزا است. ابراهیم تیموری در این تعلیقه، گزارش‌های متعددی از کارگزاران انگلیسی چون سرجان ملکم (Sir John Malcolm)، سرجان کمبل (John Campbell) هنری ویلاک (Henry Willock)، هنری الیس (Henry Ellis)، جیمز فریزر (James Frazer) و... در مورد جانشینان احتمالی فتحعلی‌شاه (پس از مرگ عباس میرزا) آورده شده است. با این حال، پژوهش حاضر برخلاف تعلیقه‌ی تیموری (که به بررسی کلی این موضوع پرداخته است)، با رویکردی نو بر فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای و رفتار بعدی

روس‌ها در قبال ولایتعهدی محمدمیرزا تمرکز کرده است. در سایر پژوهش‌ها که پیش‌تر به برخی از آنها اشاره شد، به صورت خلاصه و گذرا به نقش مستقیم و آشکار عهدنامه‌ی ترکمانچای در برکشیدن محمدمیرزا به ولایتعهدی اشاره شده است که البته پژوهش حاضر با چنین دیدگاه‌هایی هم‌سویی ندارد و در پی بازاندیشی و نقد این رویکرد است.

۳. ولایتعهدی محمدمیرزا در پرتو عهدنامه‌ی ترکمانچای و نقد کلان روایت

۱.۳ تحلیل فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای

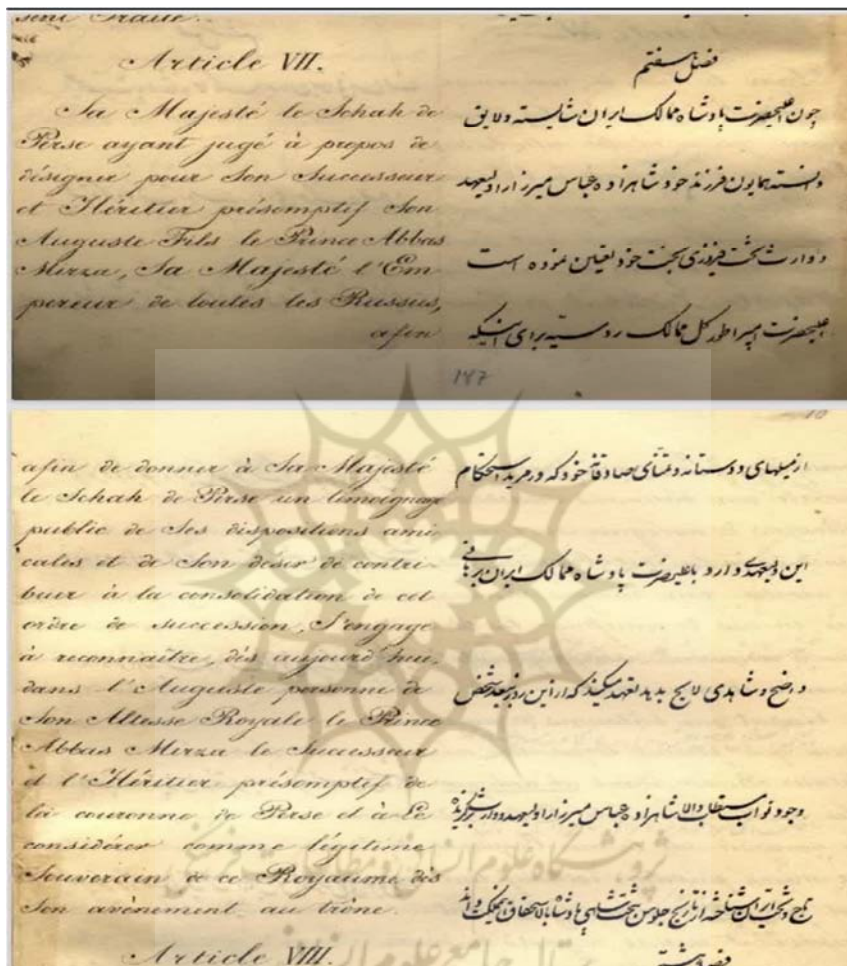
همان‌گونه که پیشتر نشان دادیم، عباس میرزا با هدف تثبیت موقعیت و غلبه بر احساس ناامنی خود، تلاش نمود تا از طریق تعاملات بین‌المللی و امضای عهدنامه‌های خارجی، مشروعیت سیاسی خود را ارتقا بخشد. با این حال، با توجه به مرگ زودهنگام وی و مطرح شدن مسئله‌ی تعیین ولیعهد و با توجه به اینکه در نهایت از میان مدعیان این مقام، محمدمیرزا به ولایتعهدی انتخاب شد، کلان‌روایتی شکل گرفت که ولایتعهدی محمدمیرزا نتیجه‌ی عهدنامه‌ی ترکمانچای قلمداد شد. قائلان به این نظریه، معتقدند که چون روسیه در فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای، ولیعهدی عباس میرزا را به رسمیت شناخته بود، بنابراین پس از درگذشت عباس میرزا همان حمایت را متوجه فرزندش محمدمیرزا کرد و بلافاصله مستند به عهدنامه‌ی ترکمانچای، خواستار ولایتعهدی و جانشینی محمدمیرزا شد و شاه نیز تسلیم این تحمیل شد. در ادامه‌ی این پژوهش، تلاش می‌شود تا با بررسی دقیق فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای، ابتدا مشکلات حقوقی این کلان‌روایت را نشان دهیم و سپس با بررسی واکنش عملی روس‌ها نسبت به مرگ عباس میرزا و ولایتعهدی محمدمیرزا، این روایت غالب را به بوته‌ی نقد بگذاریم.

فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای که به اصرار عباس میرزا در عهدنامه‌ی ترکمانچای گنجانده شد بدین قرار است:

چون اعلیحضرت پادشاه ممالک ایران، شایسته و لایق دانسته همایون فرزند خود شاهزاده عباس میرزا را ولیعهد، و وارث تخت فیروزی بخت خود، تعیین نموده است، اعلیحضرت امپراطور کل ممالک روسیه، برای اینکه از میل‌های دوستانه و تمنای صادقانه خود که در مزید استحکام این ولیعهدی دارد به اعلی حضرت پادشاه ممالک ایران برهانی واضح و شاهده‌ی لایح بدهد، تعهد می‌کند که از این روز به بعد شخص وجود نواب

عهدنامه ترکمانچای و ولایتعهدی محمد میرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۲۰۵

مستطاب والا شاهزاده عباس میرزا را ولیعهد و وارث برگزیده تاج و تخت ایران شناخته، از تاریخ جلوس به تخت شاهی، پادشاه بالاستحقاق این مملکت داند.

این تصویر از متن عهدنامه‌ی ترکمانچای که در آرشیو وزارت خارجه‌ی روسیه نگهداری می‌شود با آنچه که در منابع ایرانی آمده است، تفاوت‌هایی دارد. در اکثر منابع ایرانی متن ترکمانچای نه به صورت دقیق بلکه بیشتر نقل به مضمون شده است و بنابراین مورد برداشت‌های نادرستی قرار گرفته است.^۵ با مبنا قرار دادن متن اصلی عهدنامه‌ی ترکمانچای و تحلیل محتوای فصل هفتم آن، نکات زیادی آشکار می‌شود:

۱. در فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای که در مورد جانشینی عباس میرزا است، روس‌ها به وضوح تأکید کردند که چون فتحعلی‌شاه، عباس میرزا را به عنوان ولیعهد و جانشین انتخاب کرده، روس‌ها هم آن را تصدیق می‌کنند. عباراتی مانند «میل‌های دوستانه»، «تمنای صادقانه» و «برهانی واضح و شاهده‌ی لایح» نشان از تلاش روسیه برای نشان دادن حسن نیت خود و اعتراف به استقلال شاه ایران در گزینش ولیعهد خود به جانشینی دارد. بنابراین در این فصل هیچ نشانه‌ای از تحمیل دیده نمی‌شود.
۲. با عنایت به بند فوق، حمایت روس‌ها از عباس میرزا مشروط به اراده و نظر شاه شده بود و این حمایت، آشکارا ذیل انتخاب شاه تعریف شده بود. به عبارت دیگر، روسیه با این تعهد، صرفاً اعلام کرده بود که از انتخاب شاه ایران حمایت می‌کند و قصد تعرض به اختیارات شاه در انتخاب ولیعهد و جانشین خود ندارد.
۳. همان‌گونه که از متن عهدنامه‌ی ترکمانچای کاملاً روشن است در فصل هفتم هیچ نشانی از اولاد و فرزندان عباس میرزا دیده نمی‌شود؛ بنابراین، ادعای تضمین جانشینی فرزندان عباس میرزا توسط عهدنامه‌ی ترکمانچای، فاقد هرگونه استناد متنی است و نسبت دادن جانشینی فرزندان عباس میرزا به فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای که در ابتدای این پژوهش به برخی از آن‌ها اشاره شد، متأثر از یک نگاه پسینی بود که در آثار مورخان بازتاب یافت و به یک کلان‌روایت نادرست تبدیل شد.
۴. در فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای نه تنها هیچ اشاره‌ای به فرزندان عباس میرزا نشده بود بلکه روس‌ها با تنظیم هوشمندانه‌ی قسمت پایانی این فصل، زمینه‌ای حقوقی فراهم کرده بودند تا در صورت مرگ فتحعلی‌شاه و بروز جنگ‌های جانشینی، اجبار و تعهدی برای کمک به عباس میرزا در مناقشات جانشینی نداشته باشند زیرا عهدنامه‌ی ترکمانچای به روشنی تأکید کرده بود که گرچه روس‌ها، شاهزاده عباس میرزا را به عنوان ولیعهد و وارث برگزیده تاج و تخت ایران به رسمیت می‌شناسند اما «از تاریخ جلوس به تخت شاهی» او را پادشاه ایران می‌دانند. به عبارت دیگر، هرچند روس‌ها مطابق نظر و انتخاب شاه، ولایتعهدی و جانشینی عباس میرزا را مورد شناسایی قرار دادند اما به استناد این بند، تعهدی برای کمک به عباس میرزا در فردای پس از مرگ شاه بر عهده نگرفتند و تنها در صورتی که عباس میرزا به صورت موفقیت‌آمیز بر تخت سلطنت جلوس می‌کرد، او را به عنوان پادشاه ایران به رسمیت می‌شناختند.

عهدنامه ترکمانچای و ولایتعهدی محمد میرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۲۰۷

به نظر می‌رسد که این رویکرد روسیه در راستای سیاست‌های پیشین این کشور بود. برای نمونه، در دور دوم جنگ‌های ایران و روس، یرملوف، فرستاده‌ی تزار، با بدبینی نسبت به عباس میرزا و نگرانی از تمایل وی به انگلیسی‌ها، معتقد بود که روسیه باید از حق فرزند ارشد فتحعلی‌شاه، یعنی دولت‌شاه، برای ولیعهدی و جانشینی حمایت کند. با این حال، تزار در دستورالعمل خود به یرملوف، او را از این اندیشه برحذر داشت اما بلافاصله تأکید نمود که با وجود به رسمیت شناختن عباس میرزا به ولیعهدی، «مجبور نخواهیم شد که حق وی را به تاج و تخت ضمانت بکنیم» (نفیسی، ۱۳۸۴ ج ۲: ۴۹۴). در نتیجه، استدلال پژوهشگرانی که بر تعهد روسیه و در سطحی بالاتر به تهدید روسیه برای ولایتعهدی و جانشینی محمد میرزا (منطبق بر فصل هفتم ترکمانچای) استناد کرده‌اند، با مفاد صریح عهدنامه‌ی ترکمانچای در تضاد است. به بیان دیگر، با توجه به «عدم تعهد»^۶ روسیه در عهدنامه‌ی ترکمانچای برای یاری رساندن به عباس میرزا «قبل از جلوس بر تخت»^۷ سلطنت، چگونه می‌توان مدعی شد که در مورد فرزندش چنین تعهدی را پذیرفته و آن را تضمین کرده باشند؟

از این رو می‌توان گفت که الحاق این فصل بیش از آنکه صرفاً بیانگر تمایلات روس‌ها باشد، بازتابی از چالش‌های داخلی عباس میرزا، به‌ویژه رقابت‌های درون‌خاندانی بر سر جانشینی بود؛ جایگاهی که پس از شکست‌های شاهزاده از روس‌ها، به‌ویژه از ناحیه‌ی شاهزادگان جاه‌طلب مورد تهدید واقع شده بود و عباس میرزا به زعم خویش در اندیشه‌ی آن بود که آن را به یک حامی نیرومند خارجی پیوند بزند.^۸

اکنون که نشان دادیم فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای فاقد هرگونه مبنای حقوقی یا نظری برای اعطای حق دخالت به روسیه در مسئله‌ی تعیین ولیعهد و جانشین بود، بررسی واکنش عملی این کشور پس از درگذشت عباس میرزا حائز اهمیت است. باید دید که آیا مطابق روایت غالب، روس‌ها در اقدامی زود هنگام، قاطع و هشدارگونه با استناد به فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای، به حمایت از محمد میرزا پرداختند و او را بر شاه تحمیل کردند؟

۲.۳ مرگ عباس میرزا، ولایتعهدی محمد میرزا و تحلیل رفتار سیاسی روسها: کلان روایت، در بوته نقد

گرچه از منظر حقوقی نشان داده شد که عهدنامه‌ی ترکمانچای متضمن حقی برای مداخله‌ی روسیه در تعیین ولیعهد نبود، اما باید توجه داشت که در عرصه‌ی پیچیده‌ی روابط بین‌الملل، رفتار دولت‌ها همواره تابعی از متون حقوقی نبوده است. با توجه به سابقه‌ی تاریخی روسیه در روابط با ایران و عدم پابندی این کشور به تعهدات خود، ممکن است این استدلال مطرح شود که روس‌ها فراتر از مفاد عهدنامه‌ی ترکمانچای به مداخله در فرایند ولایتعهدی محمد میرزا پرداختند و حقوق شاه و استقلال او را خدشه‌دار نمودند. برای ارزیابی این استدلال ناگزیر هستیم که به صورت کرونولوژیک به کلیدی‌ترین وقایع پس از مرگ عباس میرزا که در پیوند با ولایتعهدی محمد میرزا است، بپردازیم. از آنجا که جزئیات این وقایع در تاریخ‌نگاری ایرانی کمتر مورد توجه قرار گرفته و عمدتاً در گزارش دیپلمات‌های انگلیسی بازتاب یافته است، این بخش از پژوهش بیشتر متکی بر کتاب «دو سال آخر» کمپل، شامل یادداشت‌های روزانه‌ی وی و تعلیقات ارزشمند ابراهیم تیموری، خواهد بود که گزارشهای دیپلماتهای انگلیسی را بازتاب داده است.

همان‌گونه که می‌دانیم، عباس میرزا در ۳ آبان ۱۲۱۲ خ (۲۵ اکتبر ۱۸۳۳ م/ ۱۰ جمادی‌الثانی ۱۲۴۹ ق) درگذشت. خبر مرگ عباس میرزا با تأخیری معمول، در ۱۹ آبان ۱۲۱۲ خ (۱۰ نوامبر ۱۸۳۳ م/ ۲۶ جمادی‌الثانی ۱۲۴۹ ق) به تهران رسید و فتحعلی‌شاه درست یک روز بعد «در فرامین قید فرمودند که جمیع اختیاراتی را که در دولت خود به نایب‌السلطنه داده بودیم به فرزند دلبد او محمد میرزا مرحمت فرمودیم» (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۱۹۶). بنابراین محمد میرزا بلافاصله به حکومت آذربایجان و خراسان و نظارت و اختیار بر ارتش‌های هر دو ایالت که بر عهده‌ی عباس میرزا بود، منصوب شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۱: ۹۰۵؛ کمپل، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۲۴). این انتصاب زودهنگام که شامل همه‌ی مناصب عباس میرزا بود، سبب شد تا کمپل در ۲ آذر ۱۲۱۲ خ (۲۳ نوامبر ۱۸۳۳ م/ ۹ رجب ۱۲۴۹ ق) بخت محمد میرزا برای تصاحب ولایتعهدی را بیشتر از دیگران ارزیابی کند. کمپل در نامه‌ی خود به کلنل تیلور (Taylor)، نماینده‌ی سیاسی انگلیس در بغداد نوشته بود که اگر محمد میرزا «در جنگ هرات موفق و پیروز بیرون آید، او ولیعهد خواهد شد» (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۰۵). گرایش فتحعلی‌شاه به محمد میرزا از همان روزهای نخست، چنان آشکار بود که برخی کارگزاران سیاسی مثل امین‌الدوله و ابوالحسن خان

عهدنامه ترکمانچای و ولایتعهدی محمد میرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۲۰۹

ایلچی که در نهران موافق ولایتعهدی ظل السلطان بودند، پس از آگاهی از این موضوع، در چرخشی آشکار به موضع شاه برگشتند. کمپل در گزارش خود به تاریخ ۱۰ آذر ۱۲۱۲ خ (۱۱ دسامبر ۱۸۳۳ م / ۲۸ رجب ۱۲۴۹ ق) در این مورد نوشت: «وزیر اعظم (عبدالله خان امین الدوله) و وزیر خارجه (ابوالحسن خان ایلچی) اکنون نظرات واقعی خود را به طرفداری از محمد میرزا پنهان نمی‌دارند و اعلام داشته‌اند آماده‌ی پشتیبانی از او می‌باشند.» (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۳۵).

از نقطه نظر خارجی، انگلیسی‌ها مقدم بر روس‌ها، نسبت به مرگ عباس میرزا واکنش نشان دادند. در تاریخ ۱۹ آذر ۱۲۱۲ خ (۱۰ دسامبر ۱۸۳۳ م / ۲۷ رجب ۱۲۴۹ ق)، کمپل، نماینده‌ی انگلیس در ایران، با درک اهمیت تعیین ولیعهد، طی نامه‌ای به فتحعلی‌شاه، ضمن ابراز تسلیت و صحنه گذاشتن بر اختیار شاه در گزینش ولیعهد، بر حفظ ارتش آذربایجان تأکید نمود (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۷۸۱). با توجه به اینکه آذربایجان پس از مرگ عباس میرزا، به محمد میرزا واگذار شده بود، بدون تردید تأکید بر حفظ آذربایجان، به نوعی حمایت ضمنی از محمد میرزا محسوب می‌شد؛ زیرا در نامه‌ای به کمیته‌ی سری امور هند، کمپل نوشت: «حفظ ارتش آذربایجان... تأمین نخواهد شد مگر با انتخاب محمد میرزا.» (همان‌جا). گزارش مک‌نیل دستیار کمپل، نیز این موضوع را تأیید می‌کند. مک‌نیل در نامه‌ای خصوصی به یکی از دوستانش در ۴ بهمن ۱۲۱۲ خ (۲۴ ژانویه ۱۸۳۴ م / ۳ رمضان ۱۲۴۹ ق) از ابتکار خود و کمپل برای حمایت از محمد میرزا قبل از روس‌ها سخن گفته بود: «در این مورد ما زودتر اقدام کردیم و در نتیجه همه [معتقدند] که روس‌ها از ما پیروی نموده‌اند ولی با مهارتی کمتر.» (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲، «گزارش مک‌نیل»: ۷۸۲). تحلیل محتوای گزارش‌های کمپل و مک‌نیل نشان می‌دهد که انگلیسی‌ها، اولاً از همان ابتدا از گرایش‌های سیاسی شاه نسبت به محمد میرزا مطلع بودند و پیش از روس‌ها به حمایت غیرمستقیم از محمد میرزا پرداختند، دوماً حمایت دیپلمات‌های انگلیسی به شکلی کاملاً دیپلماتیک، ماهرانه و در لفافه عنوان شد به گونه‌ای که حقوق شاه نیز خدشه‌دار نشد.

پس از انگلیسی‌ها، روس‌ها نیز به مرگ عباس میرزا واکنش نشان دادند. اما واکنش روسیه با تأخیری قابل توجه صورت گرفت؛ تأخیری که کمپل در یادداشت‌های روزانه‌ی خود آن را بازتاب داده است. وی در تاریخ ۸ دی ۱۲۱۲ خ (۲۹ دسامبر ۱۸۳۳ م / ۱۶ شعبان ۱۲۴۹ ق) به سکوت طولانی سیمونیچ، وزیر مختار روسیه اشاره کرد و نوشت: وزیر مختار روسیه، «برخلاف تمام رسوم معمول و برخلاف ادب و نزاکت تاکنون نه عریضه تقدیم

کرده و نه کسی از کارکنان خود را فرستاده تا درباره‌ی مرگ نایب‌السلطنه‌ی مرحوم به اعلیحضرت تسلیمت بگوید.» (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۴۳-۳۴۴).

با وجود این تأخیر، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که روس‌ها نیز نسبت به مسأله‌ی جانشینی بی‌تفاوت نبودند. گزارش‌های متعددی در دست است که نشان می‌دهد وزیر مختار روسیه، سیمونیچ، نیز همانند دیپلمات‌های انگلیسی، محمدمیرزا را شایسته‌ترین فرد برای ولایتعهدی و جانشینی در ایران ارزیابی می‌کرد (سیمونیچ، ۱۳۵۳: ۴۵-۴۶). از سوی دیگر اقامت طولانی سیمونیچ در آذربایجان، او را با برجسته‌ترین حامیان محمدمیرزا در این ایالت مرتبط ساخته بود. در مرکز این حلقه‌ی هواداران، محمدخان امیرنظام بود که با سیمونیچ روابط دوستانه‌ای داشت و این دو در خصوص مسائل گوناگون تبادل نظر می‌کردند (قاضی‌ها، ۱۳۷۴: ۲۱۳). می‌توان گفت که ارتباط نخبگان این ایالت با وزیر مختار روسیه، نقش بسزایی در شکل‌گیری رویکرد حمایتی او ایفا نمود.

گرایش سیمونیچ به محمدمیرزا در گزارش‌های روزانه‌ی کمپل نیز دیده می‌شود. کمپل در ۱۶ آذر ۱۲۱۲ خ (۷ دسامبر ۱۸۳۳ م/ ۲۴ رجب ۱۲۴۹ ق) از فعالیت روس‌ها به نفع محمدمیرزا در آذربایجان سخن می‌گوید. به گزارش وی، در همین ماه، سیمونیچ، وزیر مختار روسیه، با ارسال نامه‌هایی به آصف‌الدوله - دایی محمدمیرزا و از حامیان او در پایتخت - از انتصاب شاهزاده محمدمیرزا به حکومت‌های خراسان و آذربایجان ابراز خرسندی کرد (کمپل، ج ۱: ۳۳۴-۳۳۶). در حالی که این تحرکات در آذربایجان با محوریت هواداران محمدمیرزا و به‌ویژه امیرنظام جریان داشت، واکنش رسمی روس‌ها به مرگ عباس‌میرزا بسیار دیرهنگام بود. سیمونیچ برای نخستین بار در ۲۴ آذر ۱۲۱۲ خ (۱۶ دسامبر ۱۸۳۳ م/ ۳ شعبان ۱۲۴۹ ق) - یعنی ۵۱ روز پس از درگذشت ولیعهد - با ارسال نامه‌ای به محمدمیرزا، مراتب تسلیمت خود را اعلام و از اینکه او مورد توجه «نهایی و آشکار» فتحعلی‌شاه قرار گرفته بود، اظهار خرسندی کرد (قاضی‌ها، ۱۳۷۴: ۲۱۲). حدود سه هفته بعد، در ۱۴ دی ۱۲۱۲ خ (۴ ژانویه ۱۸۳۴ م/ ۲۲ شعبان ۱۲۴۹ ق)، با آشکارتر شدن گرایش شاه به محمدمیرزا و انتشار شایعه‌ی انتخاب وی به ولیعهدی در آذربایجان، سیمونیچ، الکساندر خودزکو (Aleksander Chodźko)، مترجم و مشاور خود را از تبریز به تهران اعزام نمود تا مرگ عباس‌میرزا را به شاه تسلیمت بگوید (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۲۹). در این زمان، بیش از دو ماه از فوت عباس‌میرزا می‌گذشت و این تأخیر، با روایت مسلط تاریخ‌نگاری ما که مدعی واکنش سریع و تهدیدآمیز روسیه است، در تعارض آشکار قرار

دارد. سیمونیچ در دستورالعمل خود به خودزکو گفته بود تا از کسی که برای ولیعهدی شایسته‌تر است «نام ببرد» (سیمونیچ، ۱۳۵۳: ۴۶)؛ اقدامی که به نظر کمپل، با «تلقین و تحریک» میرزا محمدخان امیرنظام صورت گرفته بود (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۳۰). با این حال، سیمونیچ به فرستاده‌ی خود تأکید کرده بود که به شاه یادآوری کند روسیه «ابدأً قصد ندارد نظر خود را تحمیل نماید و شاه از هر حیث آزاد و صاحب‌اختیار است؛ و به هر حال کسی را که اعلیحضرت به جانشینی خود انتخاب نمایند، روسیه بلافاصله به رسمیت خواهد شناخت.» (سیمونیچ، ۱۳۵۳: ۴۶).

در یادداشت‌های روزانه کمپل به دیدار فرستاده‌ی سیمونیچ با شاه پرداخته شده است. به نوشته‌ی کمپل، «نماینده‌ی روسیه چون از طریق غیررسمی اطلاع پیدا کرده بود که محمد میرزا به جای پدرش به ولیعهدی انتخاب می‌شود، این انتخاب را به شاه تبریک گفت.» کمپل می‌افزاید که شاه، گرچه از «شتاب‌زدگی» نماینده‌ی روسیه ناخشنود شد، اما آن را به «روی خود» نیاورد (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۷۸۲).

همزمان با افزایش احتمال ولیعهدی محمد میرزا، سیمونیچ ارتباطات خود را با محمد میرزا که هنوز در خراسان بود، حفظ کرد. وی، ماه بعد، در ۱۸ بهمن ۱۲۱۲ خ (۷ فوریه ۱۸۳۴ م / ۲۷ رمضان ۱۲۴۹ ق)، در نامه‌ای تملق‌آمیز به محمد میرزا، بر ارادت و وفاداری خود نسبت به او تأکید کرد و از تصمیم او برای رفتن به آذربایجان در بهار آینده ابراز خوشحالی نمود و آن را «عین صلاح و مصلحت وقت» دانست (قاضی‌ها، ۱۳۷۰: ۳۹). قرائن و شواهد در این زمان نشان می‌دهد که در تکاپوی شاهزادگان برای تصاحب ولایتعهدی، اوضاع به نحو فزاینده‌ای به سود محمد میرزا پیش می‌رفت. از بهمن‌ماه ۱۲۱۲ خ، احتمال موفقیت رقبای محمد میرزا در مقابل او به طرز قابل توجهی کاهش یافته بود و این‌گونه به نظر می‌رسید که فتحعلی‌شاه نیز تصمیم نهایی خود را گرفته است. نامه‌ی ملک‌الکتاب - منشی دربار فتحعلی‌شاه - به قائم‌مقام در همین ماه، به روشنی نشان‌دهنده‌ی یأس و ناامیدی کامل ظل‌السلطان، جدی‌ترین رقیب محمد میرزا، از دستیابی به مقام ولایتعهدی بود (بیانی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۷). افزون بر این، شاه هرگونه تحرک و درخواست حسینعلی میرزا برای تصاحب ولیعهدی را بی‌اثر ساخت. در ۱۹ بهمن ۱۲۱۲ خ (۸ فوریه ۱۸۳۴ م / ۲۸ رمضان ۱۲۴۹ ق)، قاصدی از سوی حسینعلی میرزا، پسر فتحعلی‌شاه و حکمران مقتدر فارس، به پایتخت اعزام شد. او مأموریت داشت تا در ازای واگذاری منصب ولایتعهدی، مبلغی هنگفت به شاه پرداخت نماید و همچنین پرداخت آخرین کرور بدهی

به روس‌ها را تقبل کند. واکنش تند و خشمگینانه‌ی فتحعلی‌شاه به این پیشنهاد، نشان از تصمیم قطعی او در حمایت از محمدمیرزا داشت (همان: ۱۹؛ کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۶۴۲-۶۴۳).

با روشن‌تر شدن گرایش شاه به محمدمیرزا، اندکی بعد، در تاریخ ۲۹ بهمن ۱۲۱۲خ (۱۸ فوریه ۱۸۳۴م / ۸ شوال ۱۲۴۹ق)، چارلز گرنت (Charles Grant)، رئیس ایندیا بورده^۹ (India Board)، در نامه‌ای به پالمستون (Palmerston)، وزیر امور خارجه‌ی انگلیس، احتمال اینکه شاه «فرد دیگری غیر از محمدمیرزا را به ولیعهدی انتخاب نماید» را «ضعیف» دانست؛ اما تأکید کرد که حتی اگر شاه چنین تصمیمی بگیرد، «حق دارد هرکس را که می‌خواهد، به جانشینی خود انتخاب کند.» (همان، ج ۲: ۹۳۴).

شواهد تاریخی نشان می‌دهد از این زمان به بعد، اصلی‌ترین مانع بر سر راه ولیعهدی محمدمیرزا، مسئله‌ی پرداخت کرور آخر روس‌ها بود و فتحعلی‌شاه نمی‌خواست پیش از آنکه محمدمیرزا پرداخت کرور را تقبل کند، منصب ولایتعهدی را رسماً به او واگذار نماید^{۱۰} (همان، ج ۲: ۶۵۴). با این حال، مرگ ناگهانی عباس‌میرزا، تداوم چالش‌ها در نواحی شرقی کشور، به‌ویژه مسئله‌ی هرات، و نیز فقدان منابع مالی محمدمیرزا برای پرداخت کرور، مدتی سبب پریشانی و تعلل او در ارائه‌ی تعهد به شاه برای پرداخت مبلغ مذکور بود (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۷۳: ۲۱۹-۲۲۰). این مسئله از نظر آصف‌الدوله تهدیدی بالقوه برای موقعیت و جایگاه محمدمیرزا تلقی می‌شد (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۶۷-۹۶۸). اهمیت پرداخت کرور معوقه، برای شاه به حدی بود که حتی شایع شده بود شاه ولیعهدی را به کسی واگذار خواهد کرد که کرور آخر را تقبل کند. کمپل این موضوع را هشدار برای محمدمیرزا و وزیر او قائم‌مقام ارزیابی کرده بود (کمپل، ج ۲: ۹۰۸).

انتشار چنین شایعاتی و نیز تحرکات سایر شاهزادگان و هشدارهای آصف‌الدوله سرانجام باعث شد که محمدمیرزا طی نامه‌ای به آصف‌الدوله، که سخنگوی او در تهران بود، پرداخت کرور را تعهد کند؛ مشروط به اینکه از همان «امتیازات و افتخارات» عباس‌میرزا برخوردار باشد (همان‌جا). پس از سپردن تعهد و تضمین پرداخت کرور آخر توسط آصف‌الدوله و اطمینان شاه، ملک‌الکتاب طی نامه‌ای به قائم‌مقام نوشت:

آصف کاغذهای شما و رقم‌های شاهزاده را برد به خلوت برای شاه خواند. شاه فرمود حالا که حضرات تعهد این خدمت را کرده‌اند... قائم‌مقام را احضار می‌فرمایم که خود

عهدنامه ترکمانچای و ولایعهدهی محمدمیرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۲۱۳

بیاید و فرمان ولیعهدهی آقای خود را بگیرد و قراری در کار کرور بدهد. (همان، ج ۲، تعلیقات تیموری: ۶۴۲).

بدین ترتیب، با پذیرش این مسئله، شرایط برای ولیعهدهی محمدمیرزا در آستانه‌ی سال جدید هموار شد. کمپل در گزارش خود مقارن نوروز (۳ فروردین ۱۲۱۳ خ/ ۲۳ مارس ۱۸۳۴ م/ ۱۲ ذی‌قعدة ۱۲۴۹ ق) به رئیس دفتر امور سیاسی هند نوشته است: با این توافقات، به «قائم‌مقام دستور داده شده بدون تأخیر، هرچه زودتر عازم پایتخت گردد تا ثابت نماید که محمدمیرزا، ارباب او، از عهده‌ی پرداخت این بدهی برمی‌آید.» (کمپل، ج ۲: ۹۰۸). با رفع نگرانی شاه از پرداخت کرور آخر، کمپل در فروردین ماه (۱۹ یا ۲۰ فروردین ۱۲۱۳ خ) در گزارشی به پالمستون، از اینکه آصف‌الدوله به نیابت از محمدمیرزا پرداخت کرور را تضمین کرده بود، شاه را خرسند معرفی کرده است (کمپل، ج ۲: ۹۱۳). در راستای چنین توافقاتی بود که قائم‌مقام در اوایل اردیبهشت ماه «به دستور شاه» مشهد را ترک کرد (کمپل، ج ۲: ۶۶۶-۶۶۷). به دنبال او، در اول خرداد ۱۲۱۳ خ (۲۲ مه ۱۸۳۴ م/ ۱۲ محرم ۱۲۵۰ ق)، قاصدی به تهران آمد و خبر داد که محمدمیرزا نیز با اسکورت مشهد را ترک کرده است (کمپل، ج ۲: ۶۷۵).

در حالی که قائم‌مقام و محمدمیرزا در راه پایتخت بودند و ولیعهدهی محمدمیرزا قطعی شده بود، در تاریخ ۱۰ خرداد ۱۲۱۳ خ (۳۱ مه ۱۸۳۴ م/ ۲۲ محرم ۱۲۵۰ ق)، پرنس اریستوف نیز با نامه‌ای از جانب نیکلای، امپراتور روس، به تهران آمد. این نخستین پیام رسمی تزار بود که پس از گذشت حدود هشت ماه از مرگ عباس میرزا به تهران می‌رسید.

محتوای اصلی این نامه، چنانکه کمپل و خاوری شیرازی گزارش کرده‌اند، شامل تسلیت به شاه و ابراز امیدواری و «سفارش» در مورد بازماندگان عباس میرزا، به‌ویژه محمدمیرزا بود. به نوشته کمپل، تزار «اظهار امیدواری نمود که شاه از اعضای خانواده‌ی نایب‌السلطنه‌ی مرحوم، به‌خصوص محمدمیرزا، محافظت کرده و آن‌ها را مورد توجه و عنایت خود قرار بدهد.» (کمپل، ج ۲: ۶۷۷-۶۷۸) بنا بر روایت خاوری شیرازی «در این نامه سفارشی از بازماندگان ولیعهد دوران، خاصه والی والا شأن خراسان [محمد میرزا] رفته بود و فرستاده مزبور نیز بعضی پیغامات زبانی در این باب عرض نمود.» (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۹۰۱).

این دو روایت با نامه‌ای که سیمونیچ برای امیرنظام فرستاد نیز همخوانی دارد. سیمونیچ با اطلاع از نامه‌ی امپراتور، رونوشتی از آن را به‌صورت محرمانه برای امیرنظام فرستاد. در

آن نامه، امپراتور از مرگ عباس میرزا اظهار تأسف کرده بود و از اینکه شاه پیشتر امور کشوری و لشگری را به محمد میرزا تفویض کرده بود، اظهار مسرت کرده بود (کمپل، تعلیقات تیموری، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۷۴). این موارد نشان می‌دهد که پیام تزار، بیش از آنکه یک عامل تعیین‌کننده یا تحمیلی باشد، تأیید تصمیم شاه و روندی بود که فتحعلی‌شاه پیشتر آغاز کرده بود.

آنچه تاکنون مورد بحث قرار گرفت، یافته‌های نگارنده درباره‌ی رفتار روسیه در فرایند انتخاب محمد میرزا است. نکته‌ی حائز اهمیت این است که در موضوع ولایتعهدی محمد میرزا بر پایه‌ی منابع موجود و نیز مکاتبات روسها با دربار ایران، شواهدی در دست نیست که بتوان «تحمیل» را از آن اراده کرد. بر این اساس روند انتخاب محمد میرزا به ولایتعهدی، دست‌کم در سطح اسناد و شواهد فعلی، یک مسئله‌ی داخلی بوده است. افزون بر این، با وجود اهمیت این موضوع برای روس‌ها و انگلیسی‌ها، حق شاه در انتخاب جانشین در عرصه‌ی عمل و در سطح دیپلماتیک نیز مورد تأیید و تأکید هر دو قدرت خارجی قرار گرفت و به‌عنوان یک اصل بدیهی تلقی گردید. از سوی دیگر، در تکاپوهای مدعیان برای تصاحب منصب ولایتعهدی، هیچ‌گاه به عهدنامه‌ی ترکمانچای و فصل هفتم آن استناد نشد و تمرکز تمام تلاش‌ها بر جلب نظر شاه و اقناع او به‌عنوان گزینشگر اصلی و تصمیم‌گیرنده‌ی نهایی بود. چنانچه محمد میرزا در نامه‌ای به آصف‌الدوله گفته بود: «اگر رأی همایون شاهنشاهی متوجه تربیت ما قرار گیرد، بعد از فضل خدا، پادشاهان روم و فرنگ و هند هم تمکین به وجود قلیل ما خواهند کرد.» (قائم‌مقام فراهانی، ۱۳۷۳: ۲۲۱). وانگهی، در فرمان ولایتعهدی محمد میرزا، استدلال اصلی شاه برای انتخاب محمد میرزا تأکید بر دو عامل یعنی وراثت و کفایت محمد میرزا بود (کمپل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۸۶). بنابراین، می‌توان مدعی شد که در فرایند انتخاب ولیعهد، فتحعلی‌شاه به خوبی استقلال خود را حفظ کرد و تسلیم هیچ نیروی اعم از داخلی و خارجی نشد. این موضوع حتی لرد پالمرستون، وزیر امور خارجه‌ی انگلیس، را به تحسین از شاه واداشت. او پس از تعیین محمد میرزا به ولایتعهدی، در نامه‌ای به وزیر خارجه‌ی ایران نوشت:

امپراتور اعظم روسیه و پادشاه ذیجاه انگلیس، متحد و یک‌جهت بودند در ستودن و توصیف شاهنشاه که شاهزاده محمد میرزا را ولیعهد فرمود. دانشمندی و آگاهی شاهنشاه از این مشخص است که قبل از ستودن و تحسین [روسیه و انگلستان]، این امر بزرگ را به انجام رسانید. (بیانی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۱).

نکته‌ی بسیار مهم در این نامه‌ی رسمی این است که پالمرستون ضمن حمایت از انتخاب محمدمیرزا توسط روسیه و انگلیس، بر استقلال شاه در این مورد صحنه گذاشته است و به‌طور خاص تأکید کرده است که این تصمیم مهم توسط شاه قبل از هرگونه ستایش یا تحسین از سوی روسیه و انگلستان اتخاذ شده است.

با در نظر گرفتن مجموع مسائل پیش گفته، می‌توان ادعا کرد که روایت تحمیل ولیعهدی محمدمیرزا از سوی روس‌ها با شواهد و داده‌های تاریخی همخوانی ندارد. اما سوال اینجاست که در نبود شواهدی دال بر تحمیل، چرا چنین کلان‌روایتی شکل گرفت؟

۳.۳ چرا کلان‌روایت وابستگی ولایتعهدی محمدمیرزا به عهدنامه ترکمانچای شکل گرفت؟

از نظر این پژوهش دلایل احتمالی شکل‌گیری این کلان‌روایت به‌طور خلاصه عبارتند از:

۱. انگاره‌ی فعال مایشاء دانستن روس‌ها در ایران

این دیدگاه که ریشه در تحولات سیاسی و نظامی قرن نوزدهم داشت، محصول شکست‌های پیاپی ایران در جنگ با روسیه و تحمیل معاهدات زیان‌بار گلستان و ترکمانچای بود که تصویری ضعیف و منفعل از قاجاریه در مقابل قدرت برتر روسیه در اذهان ایجاد کرده بود. این تصویر به مرور به تاریخ‌نگاری ایرانی نیز راه پیدا کرد و به یک انگاره‌ی مسلط در میان پژوهشگران تبدیل شد. در چارچوب این نگاه، هر تحول سیاسی از دریچه‌ی نفوذ کشورهای خارجی و به‌طور مشخص روسیه نگریسته می‌شد و موضوع ولایتعهدی محمدمیرزا هم لاجرم در این چارچوب تحلیل می‌شد. مطابق این رویکرد، نقش روسیه به عنوان اصلی‌ترین عامل برای ولایتعهدی و جانشینی محمدمیرزا در نظر گرفته می‌شد و تأثیر سایر عوامل مهم مانند اراده و ملاحظات شخصی شاه، نقش نیروهای داخلی و حتی شخصیت و صلاحیت محمدمیرزا نادیده گرفته می‌شد. چنین دیدگاهی تا حد زیادی متأثر از نقش تعیین‌کننده‌ی قدرت‌های استعماری در مقدرات سیاسی کشور در عصر قاجار است که مطابق آن، عاملیت بازیگران داخلی و حتی شاه، به‌صورت تابعی از خواست قدرت‌های استعماری تعریف می‌شود.

۲. خوانش‌های نارسا از فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای

بی‌تردید در مطالعات تاریخی، هنگامی که از معاهدات تاریخی میان دو کشور سخن به میان می‌آید، مراجعه به نسخه‌ی اصلی و اولیه‌ی آن امری اجتناب‌ناپذیر است. این امر از آن جهت اهمیت دارد که در تنظیم این‌گونه اسناد، جملات و واژگان با دقت فراوان انتخاب می‌شوند و هر واژه حامل بار معنایی مشخص و مهمی است و تعهداتی را برای طرفین ایجاد می‌کند. اما به جرأت می‌توان گفت که در هیچ‌یک از منابع و پژوهش‌های تاریخی، متن کامل عهدنامه‌ی ترکمانچای و فصل هفتم آن به‌صورت دقیق و بدون کم و کاست ذکر نشده است و پژوهشگران عمدتاً به نقل‌های مضمونی بسنده کرده‌اند. این مسئله سبب شده است که در برخی منابع و پژوهش‌های تاریخی، حتی اولاد عباس‌میرزا هم به متن عهدنامه‌ی ترکمانچای راه یابند. همین امر دستاویزی برای برخی مورخان و پژوهشگران شده تا مفاد مربوط به عباس‌میرزا را به فرزندش محمدمیرزا تسری دهند و ادعا کنند که روسیه در راستای فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای، به شکلی تهدیدآمیز از ولایتعهدی محمدمیرزا حمایت کرده است. بنابراین، از آنجا که استناد اکثر پژوهشگران به متن اصلی ترکمانچای نبوده است، تفسیر آن‌ها از فصل هفتم ترکمانچای در یک مسیر نادرست قرار گرفته و به شکل‌گیری یک کلان‌روایت کژ انجامیده است.

۳. گزارش‌ها و تحلیل‌های کارگزاران انگلیسی برای فعال‌سازی سیاست انگلیس در برابر روس‌ها

به نظر می‌رسد یکی از دلایل احتمالی شکل‌گیری کلان‌روایت پیش‌گفته در تاریخ ایران، نقش کارگزاران انگلیسی و تلاش آنان برای برجسته‌سازی نقش روسیه در ایران بوده است. در بستر رقابت ژئوپلیتیک موسوم به «بازی بزرگ»^{۱۱} میان روسیه و انگلستان بر سر نفوذ در ایران، کارگزاران انگلیسی در ایران بر این باور بودند که روسیه از نفوذ سیاسی بیشتری برخوردار است. از این رو مأموران و کارگزاران انگلیسی در راستای جلب توجه وزارت خارجه انگلیس و نیز حکومت انگلیسی هند، به نگارش و ارسال گزارش‌هایی مبالغه‌آمیز در مورد میزان دخالت و نفوذ روسیه در ایران مبادرت ورزیدند. هدف اصلی این گزارش‌ها، تحریک بخشیدن به دستگاه سیاست خارجی انگلستان برای اتخاذ رویکردی فعالانه‌تر در برابر گسترش روزافزون نفوذ روسیه در ایران بود. در کتاب «دو سال آخر»، ابراهیم تیموری مجموعه‌ای از این گزارش‌ها را در قالب تعلیقات منتشر کرده است که فصل مشترک

همه‌ی آن‌ها، روس‌هراسی و ارسال گزارش‌های تهدیدآمیز از عمق دخالت روس‌ها در امور ایران و برتری موقعیت روسیه نسبت به انگلستان بود. نمونه‌ای بارز از این گزارش‌های هدفمند و بعضاً اغراق‌آمیز، در یکی از گزارش‌های کمبل دیده می‌شود. او مدعی شد که «روس‌ها در مفاد محرمانه عهدنامه‌ی ترکمانچای متعهد شده‌اند که در صورت وقوع اتفاقی برای عباس میرزا، از حق محمد میرزا (پسر ارشد ولیعهد) برای رسیدن به سلطنت حمایت کنند» (کمبل، ۱۳۸۴، ج ۲: ۸۹۴). از چند جهت می‌توان این روایت را نقد کرد: اولاً تاکنون هیچ معاهده یا توافق محرمانه‌ای در این خصوص به دست نیامده است و این ادعا بیش از آنکه واقعی باشد، نوعی هشدار به دستگاه دیپلماسی انگلستان بود که به سیاست انفعالی خود در مقابل روس‌ها در ایران خاتمه دهد. وانگهی، این روایت که عباس میرزا در زمان خویش و با پیش‌بینی مرگ خود، به چنین توافقی با روسیه رسیده باشد و آنرا به صورت محرمانه به عهدنامه‌ی ترکمانچای پیوست کرده باشد نه تنها فاقد هرگونه مستندات تاریخی است، بلکه از نظر تعقل و تحلیل تاریخی نیز چندان پذیرفتنی نیست. از سوی دیگر، چند ماه پس از درگذشت عباس میرزا (۲۶ بهمن ۱۲۱۲ خ/ ۱۵ فوریه ۱۸۳۴ م)، «ایندیانا بورد» در دستورالعملی خطاب به نماینده‌ی انگلیس در ایران، نسبت به صحت این گونه گزارش‌ها ابراز تردید کرد و چنین نگاشت: «در واقع جای تردید است که کابینه‌ی سن پترزبورگ در این باره هرگز تضمینی داده باشد» (همان، ج ۲: ۹۱۵). در مجموع، هرچند چنین روایت‌هایی در بوته‌ی نقد قرار می‌گیرند اما به نظر می‌رسد که ارسال مکرر اینگونه گزارش‌های اغراق‌آمیز توسط کارگزاران انگلیسی، یکی از بسترهای شکل‌گیری کلان‌روایت پیوند ولایتعهدی محمد میرزا با عهدنامه ترکمانچای را فراهم کرده است؛ روایتی که به تدریج راه خود را به پژوهش‌های تاریخی باز کرده است.

۴. منشأ ایرانی شکل‌گیری کلان‌روایت: نقش کارگزاران داخلی و تلاش برای القای حمایت روسیه

افزون بر احتمالات پیشین، باید به نقش کارگزاران ایرانی، به‌ویژه هواداران محمد میرزا در تبریز که با سیمونیچ، وزیر مختار روسیه، در ارتباط بودند نیز اشاره کرد. این افراد که پیش‌تر در دستگاه عباس میرزا فعالیت داشتند، بقای سیاسی خود را در گرو ولایتعهدی محمد میرزا می‌دانستند و از هیچ تلاشی برای حمایت از او

فروگذار نمی‌کردند. در رأس این گروه، محمدخان امیرنظام قرار داشت. این افراد، که در پی یافتن پشتوانه‌ای خارجی برای تقویت موقعیت محمدمیرزا بودند، دست به اقدامی شگفت زدند: آنان نامه‌ای جعلی به نام عباس میرزا، خطاب به امپراتور روسیه، تهیه کردند. گرچه در این نامه اشاره‌ای به جانشینی محمدمیرزا نشده بود، اما از جانب عباس میرزا از تزار روسیه درخواست شده بود که «به فرزندی معزی‌الیه التفات و توجه داشته باشند» (کمبل، ۱۳۸۴، ج ۲، «تعلیقات تیموری»: ۹۷۵-۹۶۸). در آن برهه، کنش این افراد معطوف به اهداف مشخصی بود و آنان احتمالاً چنین می‌پنداشتند که با جلب حمایت تزار روس هم باعث مشروعیت بخشیدن به محمدمیرزا می‌شوند و هم رقیبان او را به انفعال می‌کشانند. هرچند در این‌گونه تلاش‌ها، نامی از عهدنامه‌ی ترکمانچای یا فصل هفتم آن در میان نبود و تمرکز اصلی این افراد معطوف به جلب حمایت یک قدرت نیرومند خارجی، یعنی روسیه بود، اما ای بسا تحرکات هدفمند این افراد و پیوند آن‌ها با سیمونیچ، به تدریج در شکل‌گیری یک حافظه‌ی تاریخی مؤثر واقع شده است؛ حافظه‌ای که در آن، ولایتعهدی و جانشینی محمدمیرزا با نقش حمایتی روسیه (و به تبع آن، عهدنامه‌ی ترکمانچای) پیوند خورده بود. این امکان وجود دارد که نفوذ این ذهنیت به تاریخ‌نگاری، به مرور زمان به ایجاد یک «برساخت تاریخی» کمک کرده باشد.

۴. تحلیل چرایی حمایت روسیه از جانشینی محمدمیرزا پس از مرگ فتحعلی

شاه

در پایان این پژوهش، پرداختن به یک پرسش و ابهام محتمل، ضروری به نظر می‌رسد. ممکن است این مسأله مطرح شود که اگر عهدنامه‌ی ترکمانچای، مطابق ایده‌ی این پژوهش، هیچ حق مستقلی برای روسیه در موضوع جانشینی محمدمیرزا قائل نبوده است، پس حمایت این کشور از محمدمیرزا در فرایند جانشینی پس از مرگ فتحعلی‌شاه چگونه قابل تبیین است؟ چنین مسأله‌ای گرچه در ظاهر فراتر از محدوده‌ی زمانی و نقطه‌ی تمرکز این مقاله قرار دارد، با این حال پاسخ به آن در راستای رفع ابهام و تقویت نظم استدلالی پژوهش اهمیت دارد.

به باور نگارنده، پاسخ به این پرسش در گرو درک مجموعه‌ای از واقعیت‌های سیاسی، عوامل عمل‌گرایانه و منافع ژئوپلیتیک در آن دوره است که فراتر از مفاد عهدنامه‌ی مذکور

عمل می‌کردند. یکی از اصلی‌ترین دلایل حمایت قدرت‌های خارجی از محمدمیرزا پس از فوت فتحعلی‌شاه، این بود که وی پیش‌تر به صورت رسمی و قانونی توسط شاه به ولایتعهدی برگزیده شده بود. این انتخاب، مشروعیتی به محمدمیرزا می‌بخشید که سایر مدعیان از آن بی‌بهره بودند. پشتیبانی از مدعیان دیگر، مستلزم به چالش کشیدن تصمیم پادشاه و ورود به درگیری‌های پرهزینه و نامعلوم داخلی ایران بود. بنابراین، حمایت از انتخاب شاه، واقع‌بینانه‌ترین و کارآمدترین راه برای غلبه بر بحران و رسیدن به ثبات بود.

از سوی دیگر، محمدمیرزا پس از مرگ عباس میرزا، با درایت قائم‌مقام فراهانی، پایگاه قدرتی به مرکزیت تبریز ایجاد کرده بود و سپاهی منظم (هرچند محدود) در اختیار داشت. این توانایی نظامی و اداری بر ناظران خارجی، از جمله روس‌ها و انگلیسی‌ها، پوشیده نبود. آن‌ها با درک این واقعیت و ارزیابی توان محمدمیرزا برای غلبه بر رقیبان، به این نتیجه رسیده بودند که وی توانایی لازم برای تصاحب و حفظ تاج و تخت را دارد. بنابراین، حمایت از او کم‌هزینه‌ترین راه برای کشورهای خارجی و به‌طور مشخص روس‌ها بود.

افزون بر موارد پیش‌گفته، منافع استراتژیک و حیاتی روس‌ها به ویژه حفظ دستاوردهای ترکمانچای و ثبات در مناطق همجوار، ایجاب می‌کرد که از جانشینی فردی حمایت کنند که تداوم بخش وضع موجود باشد. در این راستا، محمدمیرزا، به عنوان فرزند و وارث سیاسی عباس میرزا که خود طرف اصلی عهدنامه ترکمانچای بود، از دیدگاه روسیه انتخابی عمل‌گرایانه تلقی می‌شد. از سوی دیگر هم روس‌ها و هم انگلیسی‌ها می‌دانستند که شاه‌مرگی در ایران، آلت‌ناتوی جز هرج‌ومرج ندارد و در چنین فضایی منافع حیاتی دو کشور نه تنها در ایران بلکه در فراسوی مرزهای ایران نیز به مخاطره می‌افتد. روسیه به دنبال حفظ امنیت مرزهای جنوبی خود و جلوگیری از نفوذ رقیب بود. انگلستان نیز نگران امنیت هندوستان و حفظ راه‌های تجاری خود بود و بی‌ثباتی در ایران را تهدیدی برای منافع بلندمدت خود می‌دانست. در چنین شرایطی، حمایت از جانشینی محمدمیرزا، که به عنوان ولیعهد قانونی شناخته می‌شد، بهترین راه برای تأمین منافع هر دو کشور بود. بنابراین حمایت روسیه از جانشینی محمدشاه، بیش از آنکه ناشی از تعهدات معاهده‌ای باشد، اقدامی عمل‌گرایانه در راستای تأمین منافع خود بود و نمی‌توان چنین حمایتی را به فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای تقلیل داد.

کاستی‌های این دیدگاه تقلیل‌گرایانه در برخورد با شواهد تاریخی بیشتر نمایان می‌شود. منابع تاریخی نشان می‌دهند که پس از مرگ فتحعلی‌شاه و به دنبال جلوس محمدشاه در

تبریز، انگلیسی‌ها در یاری رساندن به او، پیشگام‌تر از روس‌ها بودند و نقش فعالانه‌تری ایفا نمودند (نوایی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۲۰-۳۲۱). کمک‌های مالی انگلستان به شاه جوان در تبریز (هدایت، ۱۳۸۰، ج ۹: ۸۱۳۴؛ فیودور کورف، ۱۳۷۲: ۱۵۶) و نیز حمایت نظامی این کشور، به‌ویژه در سرکوب شورش حسینعلی میرزا فرمانفرما و برادرش حسنعلی میرزا و نقش حیاتی توپخانه‌ی «لیندسی» (Lindsay) در پیروزی‌های قوای محمدشاه، (نوایی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۲۲) به وضوح بیانگر آن است که حمایت از پادشاه جدید به هیچ وجه منحصر به دولت روسیه نبوده و حتی در میدان عمل، نقش حمایتی انگلیسی‌ها بسی برجسته‌تر بوده است.

حال پرسش اینجاست که اگر مطابق روایت مسلط تاریخی، علت اصلی کمک روس‌ها به محمدشاه، فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای بوده است و هدف این کمک صرفاً تقویت انحصاری نفوذ این کشور در ایران بوده است، در این صورت دلیل کمک‌های سخاوتمندانه‌ی مالی و نظامی انگلیسی‌ها در جریان جانشینی چه بوده است؟ آیا می‌توان پذیرفت که سیاست انگلیسی‌ها در راستای تحکیم نفوذ رقیب دیرینه‌ی خود وارد عمل شده باشد؟ این تناقض نشان می‌دهد که تحلیل صرف بر مبنای مفاد عهدنامه‌ی ترکمانچای، به معنای نادیده‌انگاشتن سایر عوامل تأثیرگذار در این فرایند پیچیده است. بنابراین می‌توان حمایت قدرت‌های خارجی از جانشینی محمد میرزا را در سطحی فراتر از فصل هفتم عهدنامه‌ی ترکمانچای و در بستر ملاحظات پیچیده‌تر استراتژیک، هم‌گرایی مقطعی منافع دو کشور روسیه و انگلستان و تلاش آن‌ها برای حفظ ثبات و جلوگیری از هرج و مرج در ایران تحلیل نمود.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، بخشی از یک پرسش بزرگ‌تر با عنوان «ولایت‌عهدی محمد میرزا؛ تحمیل ترکمانچای یا تصمیم شاه؟» محسوب می‌شود. این پرسش که ولایت‌عهدی محمد میرزا را در پرتو دو سنجه، یعنی عهدنامه ترکمانچای و اراده و تصمیم شاه، مورد تحلیل قرار می‌دهد، می‌تواند به فهم ما از تاریخ معاصر کمک کند.

به‌دلیل گستردگی موضوع، پاسخ‌گویی به هر دو بخش پرسش در یک پژوهش واحد میسر نبود. لذا این پرسش کلی به دو پرسش جزئی‌تر تقسیم شد: نخست، آیا ولایت‌عهدی محمد میرزا نتیجه‌ی مستقیم مفاد عهدنامه ترکمانچای و به‌طور مشخص فصل هفتم آن بود؟ و دوم، نقش عوامل داخلی، به‌ویژه شاه، در این فرآیند چه بوده است؟ در این مطالعه، تمرکز

بر پرسش نخست و بررسی تأثیر عهدنامه ترکمانچای بر ولایت‌عهدی محمد میرزا قرار گرفت. بدیهی است که پاسخ به این پرسش می‌تواند زمینه‌ساز پرداختن به بخش دوم باشد. همان‌گونه که در این پژوهش تأکید شد، یک روایت مسلط و کلان در مورد ولایت‌عهدی و جانشینی محمد میرزا و حتی شاهان بعدی قاجار در تاریخ‌نگاری ما شکل گرفته است که بر نقش محتوم و تعیین‌کننده عهدنامه ترکمانچای، و به‌طور ویژه فصل هفتم آن، تأکید دارد. مروری بر پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهد که این انگاره تا چه میزان نیرومند و مسلط بوده است. در مقابل این روایت غالب، این پژوهش با رویکردی انتقادی بر این باور است که چنین تفسیری، تقلیل مسأله به یک عامل بیرونی است و نمی‌تواند آن را به درستی تبیین کند. بنابراین فرض نوشتار حاضر این بود که عهدنامه ترکمانچای برخلاف روایت رایج، نقش محتومی در ولایت‌عهدی محمد میرزا نداشته است و این مسأله نتیجه‌ی نگاهی پسینی و در واقع نوعی برساخت تاریخی است.

برای آزمون فرضیه، در طول پژوهش از زوایای گوناگونی نقش عهدنامه ترکمانچای بر ولایت‌عهدی محمد میرزا مورد ارزیابی قرار گرفت. از منظر حقوقی نشان داده شد که فصل هفتم عهدنامه ترکمانچای هیچ‌گونه حقی برای روسیه به منظور دخالت در ولایت‌عهدی محمد میرزا قائل نشده است. از نظر عملی نیز، سیر وقایع تاریخی در دوره‌ی هشت‌ماهه‌ی منتهی به انتخاب محمد میرزا نشان می‌دهد که واکنش روسیه برخلاف روایت غالب، نه تنها فوری و تهدیدآمیز نبود، بلکه با تأخیر قابل توجهی صورت گرفت. اولین واکنش تزار روس به مرگ عباس میرزا که طی نامه‌ای رسمی به دربار فتحعلی‌شاه ارسال گردید، در تاریخ ۱۰ خرداد ۱۲۱۳خ به تهران رسید که در این زمان هشت ماه از مرگ عباس میرزا گذشته و جانشینی محمد میرزا قطعی شده بود. بنابراین از نظر این پژوهش، روایت مسلط نمی‌تواند تبیین درستی از مسأله‌ی ولایت‌عهدی و جانشینی محمد میرزا ارائه دهد. به باور این پژوهش، نادیده‌گرفتن محمد میرزا و عدم انتخاب او به جانشینی، به مسأله‌ی حادی در روابط دو کشور که روس‌ها را در تقابل با ایران قرار دهد، منجر نمی‌شد و این موضوع به‌عنوان بخشی از اختیارات شاه مورد پذیرش قرار می‌گرفت. در عمل نیز، کشورهای روسیه و انگلیس در مکاتبات خود با دربار ایران و نیز در تبادل پیام با یکدیگر، کاملاً معترف بودند که موضوع انتخاب جانشین صرفاً در چهارچوب اختیارات شاه است؛ گرچه هر دو کشور محمد میرزا را برای جانشینی شایسته‌تر از پسران شاه ارزیابی می‌کردند. از سوی دیگر، شاه گرچه بر فراز تمام عوامل، نقش اصلی و خدشه‌ناپذیری در انتخاب

محمد میرزا داشت، اما کاملاً آگاه بود که کشورهای خارجی و به‌طور مشخص روسیه و انگلیس با او همسو هستند و به نظر می‌رسد که شاه این مشروعیت خارجی را برای جانشینی محمد میرزا مهم ارزیابی می‌کرد. اما باید میان این تحلیل که فتحعلی‌شاه، در چارچوب اختیارات خود، همسویی قدرت‌های خارجی را به‌عنوان یک متغیر مثبت در نظر گرفته بود، با تفسیری که عاملیت او را نادیده گرفته است و این انتخاب را نتیجه‌ی الزامی عهدنامه ترکمانچای قلمداد کرده است، تمایز اساسی قائل شد.

نیک پیداست که این پژوهش به‌دنبال ترکمانچایی‌زدایی از تاریخ ایران نبوده است و روشن است که این عهدنامه تا چه اندازه در کوتاه‌مدت و بلندمدت، منافع ملی ما را از جنبه‌های گوناگون تحت تأثیر پیامدهای ویرانگر خود قرار داده است. همچنین این جستار بر آن نبوده است که عطش نفوذ روسها و چهره‌ی خشن و امپریالیستی این کشور در دوره‌ی قاجار را تلطیف کند و شواهد تاریخی، خود در این مورد سخن‌ها دارند. هدف اصلی پژوهش این بوده است که انگاره‌ی اغراق‌آمیز و نادرست درباره‌ی نقش روسیه در جانشینی محمد میرزا را مورد بازاندیشی قرار دهد؛ انگاره‌ی که با محتوم فرض کردن فصل هفتم عهدنامه ترکمانچای در گزینش محمد میرزا به ولایت‌عهدی، نقش شاه را نادیده گرفته است.

لازم به ذکر است که یافته‌های این پژوهش، طبق اصل ابطال‌پذیری کارل پوپر، همچون هر پژوهش دیگری در معرض خطا و امکان ابطال قرار دارد، اما می‌تواند دریچه‌ای جدید برای تحلیل مسأله‌ی جانشینی در دوره‌ی قاجار باشد و به گفت‌وگویی سازنده در این زمینه بینجامد.

ژوبشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پی‌نوشت‌ها

۱. در ایران گرچه اغلب فرزند ارشد به منصب ولایت‌عهدی می‌رسید اما این امر به یک قانون پایدار که تنظیم‌کننده مناسبات جانشینی باشد، تبدیل نشد و حداکثر یک امتیاز محسوب می‌شد و بارها نه تنها از سوی مدعیان قدرت به چالش کشیده شد، بلکه گاه از جانب شاه نیز نادیده گرفته شد.

۲. در این مورد می‌توان به انتخاب پیرمحمد نوه امیر تیمور و شاه صفی نوه شاه عباس اشاره کرد. (هدایت ۱۳۸۰: ج ۹، بخش ۲، ۸۰۵۵)

۳. عباس میرزا از طرف مادری منسوب به دولوها بود و نماد اتحاد دولوها و قویونلوها بود. (سپهر، ۱۳۷۷، ج ۱: ۳۱۲-۳۱۱)

عهدنامه ترکمانچای و ولایتمهدی محمد میرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۲۲۳

۴. در مورد چالشهای جانشینی عباس میرزا و تزلزل جایگاه او بنگرید به: دهقان نژاد، دهقان نیری و ورفی نژاد، ۱۳۹۰: ۴۵-۵۳.

۵. از آنجا که متن عهدنامه ترکمانچای به زبان فرانسه بوده است، برای نخستین بار و در همان زمان، متن آن توسط میرزا مسعود انصاری که مترجم زبان فرانسه بود به فارسی ترجمه شد. به نظر سعید نفیسی این ترجمه دقیق نبود (نفیسی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۶۳۳) و ظاهراً همان، مورد استفاده مورخان و پژوهشگران قرار گرفته است. در کتاب تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره قاجار، سعید نفیسی ترجمه‌ی دقیق‌تری از این عهدنامه را ارائه کرد (نفیسی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۶۴۹-۶۳۳) و ابراهیم تیموری در کتاب تاریخ سیاسی ایران در دوره قاجار، متنی از عهدنامه‌ی ترکمانچای را آورده است که به گفته‌ی او در آرشیو وزارت امور خارجه است. (تیموری، ۱۳۹۲، ج ۲: ۲۰۸۴-۲۰۷۶) متن ارائه شده توسط تیموری، دقیقاً منطبق با نسخه‌ای است که در آرشیو وزارت خارجه روسیه است و مورد استفاده‌ی نگارنده قرار گرفته است.

۶. تاکید از نگارنده است.

۷. تاکید از نگارنده است.

۸. شایان ذکر است که در آن برهه تاریخی شناسایی بین‌المللی به عنصری مهم در مشروعیت قدرت تبدیل شده بود و حمایت متقابل از ولیعهدان توسط کشورها در قالب معاهدات دوجانبه امری مرسوم بود. این امر، راهبردی برای تقویت جایگاه سیاسی ولیعهد محسوب می‌شد؛ چنانچه در عهدنامه‌ی مفصل میان ایران و انگلستان، ایران نیز از ولیعهد انگلیس حمایت کرده بود. (مازندرانی، ۱۳۵۰: ۹۷؛ محمود، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۳۹) همین حمایت نیز از جانب دولتهای انگلستان و روسیه از ولیعهد ایران به عمل آمده بود و در عهدنامه‌های مفصل و گلستان دولتهای نامبرده پذیرفته بودند که از «هر یک از فرزندان عظام ایشان [شاه] که به ولیعهدی برگزیده شود، حمایت کنند. (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۳۶۳؛ سپهر، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۴۳-۲۴۲) همچنین فتحعلی‌شاه در نامه‌ای که در سال ۱۸۱۸ م به منظور اعلان ولیعهدی عباس میرزا به روسیه نوشته بود از تزار روسیه درخواست کرده بود که همانند سایر کشورها فرزندش عباس میرزا را مورد شناسایی و تفقد قرار دهد (مسلمانیان قبادیانی، ۱۳۸۷: ۵۹۷).

۹. هیئت کمیسرهای امور هند، بخشی از دولت بریتانیا که بین سال‌های ۱۷۸۴ تا ۱۸۵۸ مسئول مدیریت منافع دولت در هند بریتانیا و شرکت هند شرقی بود.

۱۰. خساست فتحعلی‌شاه در مورد مسائل مالی صرفاً محدود به محمدشاه و کرور آخر نبود و شاه در این مورد حتی با عباس میرزا پسر محبوبش مماشات نمی‌کرد. مک‌نیل در یکی از نامه‌هایش می‌نویسد: «چند روز پیش شاه مرا نزد خود خواند و گفت اگر عباس میرزا از پرداخت سه کرور آخر از درآمد خود خویشتنداری کند، در میان پسرانش شاهزاده‌ای دیگر پیدا خواهد کرد که با کمال میل هر مبلغی که لازم باشد بپردازد و در عوض ولیعهد پدر و حکمران آذربایجان شود (نفیسی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۶۴۰-۶۳۹).

کتابنامه

- آوری، پیتر (۱۳۷۳)، تاریخ معاصر ایران، ترجمه محمدرفعی مهرآبادی، تهران: انتشارات عطایی.
- اجلالی، فرزاد (۱۳۷۳)، بنیان حکومت قاجار، تهران: نشر نی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷)، مراه البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۹۲)، تاریخ ایران از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، تهران: انتشارات دبیر.
- امانت، عباس (۱۴۰۰)، عهد قاجار و سودای فرنگ، ترجمه کاظم فیروزمند، لندن: نشر مهری.
- بیانی، خانابا (۱۳۷۵)، پنجاه سال تاریخ ایران در دوره ناصر، تهران: نشر علم.
- تیموری، ابراهیم (۱۳۹۲)، تاریخ سیاسی ایران در دوره قاجار، تهران: انتشارات سخن.
- جهانگیر میرزا (۱۳۲۷)، تاریخ نو، به اهتمام عباس اقبال، تهران: کتابخانه علی اکبر علمی و شرکاء.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل الله (۱۳۸۰)، تاریخ ذوالقرنین، به تصحیح ناصر افشار فر، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دهقان نژاد، مرتضی و مهدی احمدی اختیار (۱۳۸۸)، «تحلیلی بر آثار و نتایج معاهده ترکمانچای»، نشریه نامه انجمن، شماره ۳۵ و ۳۶.
- دهقان نژاد، مرتضی، لقمان دهقان نیری و ایرج ورفی نژاد (۱۳۹۰)، عهدنامه ترکمانچای و مسأله ی جانشینی: واکاوی علل مداخله ی روسها در فرایند جانشینی، مجله جستارهای تاریخی، سال دوم، شماره دوم.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴)، روزگاران، تهران: انتشارات سخن.
- سیمونیچ، ای. او. (۱۳۵۳)، خاطرات وزیر مختار، ترجمه یحیی آرین پور، تهران: انتشارات پیام.
- سپهر، محمد تقی لسان الملک (۱۳۷۷)، ناسخ التواریخ؛ تاریخ قاجاریه، به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر.
- سریع القلم، محمود (۱۳۹۶)، اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجاریه، تهران: انتشارات فرزاد روز.
- شیخ الاسلامی، جواد (۱۳۶۹)، علل افزایش نفوذ سیاسی روس و انگلیس در ایران عصر قاجار، تهران: انتشارات کیهان.
- عضدالدوله، احمد میرزا (۱۳۲۸)، تاریخ عضدی، به سعی و اهتمام حسین کوهی کرمانی، تهران: چاپخانه مظاهری.

عهدنامه ترکمانچای و ولایتمهدی محمد میرزا؛ ... (ایرج ورفی نژاد) ۲۲۵

فتودور کورف، بارون (۱۳۷۲)، سفرنامه بارون فتودور کورف، ترجمه‌ی اسکندر ذبیحیان، تهران: انتشارات فکر روز.

قائم مقام فراهانی (۱۳۷۳)، منشآت قائم مقام فراهانی، به تصحیح بدرالدین یغمایی، تهران: انتشارات شرق.

قاضی‌ها، فاطمه (۱۳۷۰)، «نگاهی به برخی اسناد روابط خارجی ایران در دوره‌ی قاجاریه»، گنجینه‌ی اسناد، انتشارات سازمان اسناد ملی، سال اول - دفتر دوم، صص ۵۰-۳۸.

قاضی‌ها، فاطمه (۱۳۷۴)، اسنادی از روند اجرای معاهده ترکمان چای، به کوشش فاطمه قاضی‌ها، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.

قدیمی قیداری، عباس (۱۳۸۹)، «روسیه و انگلیس و مسأله‌ی جانشینی در ایران صدر قاجار»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال یازدهم، شماره ۴۴.

قدیمی قیداری، عباس (۱۳۸۹)، «بحران جانشینی در دولت قاجار از تأسیس تا جلوس محمدشاه قاجار»، اصفهان: دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، نشریه پژوهش‌های تاریخی، سال دوم، شماره اول.

کمپل، سرجان (۱۳۸۴)، دو سال آخر: یادداشت‌های روزانه سرجان کمپل نماینده انگلیس در دربار ایران سالهای ۱۳۳۴ - ۱۳۳۳ به تصحیح ابراهیم تیموری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مازندرانی، وحید (۱۳۵۰)، مجموعه‌ی عهدنامه‌ی تاریخی ایران از عهد هخامنشی تا عصر پهلوی، تهران: انتشارات وزارت خارجه.

مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۹۵)، تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱.

مستوفی، عبدالله (۱۳۸۶)، شرح زندگانی من، تهران، نشر کتاب هرمس، چاپ اول.

مسلمانان قبادیانی، بهروز، رحیم مسلمانان قبادیانی (۱۳۸۷)، اسنادی از روابط ایران و روسیه از صفویه تا قاجاریه، تهران: اداره نشر وزارت امور خارجه.

مروزی، محمد صادق (نسخه‌ی خطی)، تاریخ فتحعلی شاه، کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، شماره قفسه ۱۳۷۶۶، شماره ثبت ۸۲۰۳.

نصر، تقی (۱۳۶۳)، ایران در برخورد با استعمارگران، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران، چاپ اول.

نقیسی، سعید (۱۳۸۴)، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، به اهتمام عبدالکریم جریزه دار، تهران، انتشارات اساطیر، چاپ اول.

نوابی، عبدالحسین (۱۳۶۹)، ایران و جهان، تهران: مؤسسه نشر هما.

هدایت، رضا قلی خان (۱۳۸۰)، تاریخ روضه الصفا‌ی ناصری، به تصحیح جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر.